

83.3(2)-63213
К 948

2

КЫЧЫРАР БИЧИК

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Коллич. пред. выдач.

3 ТМ© Т. I изд. №. 2146—85

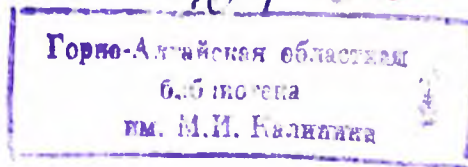
164

М. А. БАРАНТАЕВА

КЫЧЫРАР БИЧИК

2-чи класска

Горно-Алтайский облисполкомнын
албаты үредүзинин бөлүгү жөптөгөн

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГИ · 1987

83.3(2=6321)-3
K 978

СОВЕТСКИЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ

Жайым республиктер бузулбас союзын
Ўргүлжиге бек эткен Улу-жаан Русь.
Калыктар күүниле бириге тözөлгөн
Эзендик болзын улу Совет Союз!

Калыктар нагынын ижемжи куйагы —
Жайым Төрөлис бистинг макталзын!
Ленин партиязы — албаты ийдези
Коммунизм женүзине апарзын!

Күкүрттер өткүре жайым күн чагылды,
Улу Ленин бистинг жолыс жарытты:
Чындык керекке албатылар көдүрип,
Ишке, нереге эрчимдү баштады!

РЕСПУБЛИКАЛАРЫНЫҢ СОЮЗЫНЫҢ ГИМНИ

Калыктар нагының ижемји куйагы —
 Лайым Төрөлис бистинг макталзын!
 Ленин партиязы — албаты ийдези
 Коммунизм жеңүзине апарзын!

Коммунизм мөңкү шүүлтези жеңүзінде
 Орооныстың келер ойин көрөдис,
 Мактулу Төрөлис кызыл маанызына
 Качан да болзо бис чындык болорыс!

Калыктар нагының ижемји куйагы —
 Лайым Төрөлис бистинг макталзын!
 Ленин партиязы — албаты ийдези
 Коммунизм жеңүзине апарзын!

Бистинг Төрөлис

Төрөл керегинде кожонг.*

Ада-Төрөл јерим менинг элбек,
онынг јалангы, суулары да көп!
Кижиге јайым, ырысту јүргедий
өскө ороон телекейде јок!
Түштүк кырлардан түндүк талайларга,
Москвадан јака јерлерге јетире
Төрөлинин чындык ээзи болуп,
бистинг кижиге ырысту јүрет.
Јүрүм кайда ла болзо јайым
толо Волга аккандый көндүгет.
Јииттерге ончо јолдор ачык,
каргандар — кайда ла күндүде.

В. Лебедев-Кумач.

1. Кожонды база катап кычыр. Советский албатынын ырысту жайым жүрүми нениң учун Волга суунын толо аккан кемиле тўндештирилет?

2. «Жииттерге ончо жолдор ачык, каргандар — кайда ла күндүде» дегенин канайда ондоп турун?

Кызыл мааны керегинде.*

Кызып калган жылдарда
келген кызыл мааны бу.
Кыйылып барган адалардын
кызыл жалбыш каны бу.
Казыр каанның ширеезин
кайылта соккон жалкын сен.
Жайымнын жаан жалбыжынды,
Жалбырап турун эмди сен.

Б. Суркашев.

Поэт кызыл мааныны неле тўндештирип турганын айдып бер.

Советский герб.

Бистин ороондо ончо неме жаңыдан тўзўлип турган. Анайда ок ишмекчилердин ле крестьяндардын телекейдеги баштапкы государствозынын жаңы герби керек болгон.

1918 жыл башталып турарда, меге гербтин журугын эскелгендер. Мен оны ол ло тарый Владимир Ильичке апаргам.

Владимир Ильич бу өйдө кабинетинде Яков Михайлович Свердловло, Феликс Эдмундович Дзержинскийле, олардон до өскө бир канча нөкөрлөрлө куучындажып турган. Мен журукты столго Лениннинг алдына салып бергем.

— Бу не — герб пе?.. Көрөргө јилбилү! Онон ~~стол~~ столдын үстине энчейип, журукты ајарулу шиндеп, көрүп турды.

Ончолоры Владимир Ильичти эбиреде туруп, оныла кожо гербтин проегин көрүп турдылар.

Буудайдын снопторына алдынан өрө курчаткан күннинг чогы кыссылтым өңдү будукка јаркынду чагылат; ич јанында ортозы киреде серп ле маска карчий-терчий јуралган, сноптордын колбоштыра буулалганынан күннинг чогынын јаркынына ууландыра кылыш јуралган.

— Илбилү!.. — деп, Владимир Ильич айткан. — Шүүлте бар, је кылыш не керектү? — Ол бисти ончобысты аҗарып көргөн.

— Бис тартыжып јадыс, бис јуулажып мынан да ары акгвардеецтерди ле интервенттерди орооныбыстан чыгара сүрбегенче јуулажарыс... Бис табару этпей јадыс, өштүлерден коруланып јадыс, јуу бистинг јүк ле коруланар эп-аргабыс, онын учун кылыш бистинг эмблемага (гербке) јарабас. Бисте өштүлер бар тушта, олар табару, чочыду эдип турарда, пролетарский государствоны коруп аларга, бис кылышты колыбыста бек тудар учурлу, је ол јаантайын андый болор эмес... Бистинг социалистический государствонинг гербининг бис кылышты јайладар учурлу... — Онон Владимир Ильич јуруктагы кылышты чийе тартып ийди.

— Јурукта кылыштан өскөзи ончозы јакшы. Проектти јөптөп салалы... — Ленин јурукка колын салып, проектти јөптөгөн.

Художник Лениннинг айтканын ончозын тындап угала, удабас гербтинг јангы јуругын экелерим деген...

Владимир Ильичтинг айтканыла јазалган Российский Советский Федеративный Социалистический Республиканын гербининг проеги 1918 јылда јөптөлгөн...

Эмди бистинг ороон Советский Социалистический Республикалардын ийде-күчтү Биригүзи (Союзы) боло берген. Советский Союзтын гербинде серп ле маска, жаңы ла көдүрилип жаткан күннинг жаркынында алтын сноптор база бар.

В. Бонч-Бруевич.

1. Ишмекчилердин ле крестьяндардын телекейде баштапкы государствозынын гербы качан, канайып жазалганын куучындап бер.

2. СССР-дин гербинде не јуралган? Гербти лаптап јакшы көрөлө, тексттен кычыр.

3. Бистинг государствонын гербин кайдан көрдинг, ол кайда јуралган?

Москва.

Телекей јүреги –	амырдын одузы –
телкем Москва,	алтын Москва.
јылуунды сен	Јаңыс күүндү
јерге јайадын.	төрөл јер,
Јонды сен	энчүнинг одузы –
јайымга кычырадын,	эне јер.

Э. Тоюшев.

1. Автор Маскваны ненинг учун амыр-энчүнинг одузы деп адаган?

2. Ўлгерди чокым јарт эдип, угуза кычыр.
3. Сен Москваны кандый деп бодоп турганынды куучындап бер.

Орооннын јылдыс календари.

Бистинг орооныста јылдыстарлу јангы календарь башталды.

Онын баштапкы страницазы 1961 јылда 12 апрельде ачылган. Баштапкы советский кижини, јалтанбас космонавт Юрий Алексеевич Гагарин «Восток-1» деп керепке отурып, бистинг јерден учуп чыккан. Улус ак-јарыкла көп јорыктап јүрет. Поездтерле, пароходторло, самолётторло јорыктагылайт. Је Юрий Гагариннен озо бир де кижини ракетала јылдыстар јаар учпаган.

Бистин жылдыстарлу календарьдын баштапкы страницазын бастыра телекей көргөн. Көрөлө — тын кайкаган. Сүүнген де.

Je жаңыс страницалу кандый календарь болотон? Јарым да жыл өткөлөктө, календарьда жаңы страница ачылды. Оны јалтанбас космонавт Герман Степанович Титов бичиген.

Бир жылдын бажында дезе орооныстын жылдыстарлу календари тургуза ла эки страницага көптөгөн. Эмди жаңыс космонавт эмес, бир уунда экүзи — Андриян Григорьевич Николаев ле Павел Романович Попович жылдыстар јаар учуп чыккан.

Бистин жылдыстарлу календарьды көрзөөр. 1963 жылдын июнь айы. Космосто эки кереп учат: «Восток-5» ле «Восток-6». Јылдыстарлу календарьга дезе жаңы — бежинчи ле алтынчы страницалар кожулган. Олорды Валерий Быковский ле Валентина Терешкова ачкандар.

Алтынчы страница аңылу башка! Космосто баштапкы үй кижиле! Ол јер шардын үстиле учат, бастыра телекейге онын «Мен — Чайка» деген сөстөри угулат.

Бистин жылдыстарлу календарыс там ла өзөт, онын страницалары улай ла көптөйт. Јылдар өткөн сайын ол сүрекей «калын» болор!

Бүгүңги јаш кычыраачылардың кемизи-кемизи ороонының јылдыстарлу календарине келер өйдө ат-нерелү страница сыйлаар деп, бүдүп турум.

Ю. Яковлевтин бичигени аайынча.

1. Јылдыстарлу календарьды кем ачкан?
2. Календарьдың экинчи страницазын кем ачкан? Бу космонавт керегинде нени билеринг?
3. Үй улустанг космоско ончозынанг озо кем учуп чыкты, ол календарьдың канчазынчы страницазын ачты?
3. База кандый космонавттар билеринг, адап бер.

Бу мениң Алтайым.

Бу мениң Алтайым.
Кырлар, суулар, јаландар.
Мен оморды сүүйдим.
Үстимде јенгил булуттар,
кырда јүрген койлор —
бистинг колхозтынг койлоры.
Јажыл јаланда уйлар —
бистинг колхозтынг уйлары.
Мен јеримди јажына,
энемди чилеп, сүүрим.

Айга да барып журтазам,
айылдап келип турарым.

С. Манитов.

1. Кырлар, суулар, јаландар деп сөстөрдү бириктире јаңыс сөслө канайып айдарга јараар?
2. Бу үлгерди кычырарда сүүнчилү бе? Кычырар тужында ол сүүнчини көргүзип кычыр.

Кайкамчылу
немелер керегинде.

Бойы учар кебис-самолёт керегинде чөрчөк билеринг бе?

Бу чөрчөк озогы тужында табылган.

Улус ол өйдө кейле учуп жүрерге, тайгаларды ла кырларды түрген ажып барарга, түрген иштеп үренип аларга сүреен күүнзеген. Онын учун олор бойы учар кебис-самолёт керегинде, түрген барар өдүк керегинде, бойы кезер кирее керегинде сананып жүретендер.

Эмди андый кайкамчылу немелер чын бар.

Бисте бойы учар кебис-самолёт јок, је тегин самолет бар. Ого кандый да түрген учар куш једижип болбос.

Бисте, чөрчөктө чилеп, түрген барар өдүк јок... Је бисте поезд ле автомобиль бар. Олор бисти агаштар ла јаландар ажыра түрген апарат.

Кайкамчылу немелер бисте сүреен көп, бис олордын тоозын да таппай калдыс. Бис оромло до јүргенисте, кайкамчылу немелерди көрөдис. Олор бистин заводтордо до иштеп јат. Кайкамчылу немелерди кажы ла айылдан да таап алар.

М. Ильин.

1. Улус озодо кандый кайкамчылу немелер керегинде сананып турган? Ненин учун?

2. Кандый кайкамчылу немелер керегинде кычырдын?

3. Кайкамчылу немелерден база нени билерин?

П. В. Кучияктын јүрүминен.

Павел Васильевич Кучияк 1897 јылда Куйум деп јерде чыккан. Онын адазы Чочуш, энези дезе Ајымаш деп улус болгон. Чочуштын баш-

тапкы эки уулы узак жүрбей, өлүп калгандар. Чочуш эмегениле кожо сананган: олардын тынын, байла, көрмөстөр апарган болор. Көрмөстөрдөн канайда аргаданар? Озогы алтай улус айдыжатан: «Јаңы чыккан балага јаман ат адаза, көрмөс ого тийбес». Чочуш ла Ајымаштын сагыжына бу сөстөр кирди. Онын учун үчинчи чыккан уулын олар Ийт-Кулак деп адап салдылар. «Андый јаман атту балага кандый көрмөс табарар» — деп санандылар.

Ийт-Кулак кичинек тужында онын адазы өлүп калган. Адазы өлөрдө, энези өскө кижиге барган. Өөй адазы Ийт-Кулакты көрбөйтөн. Онын учун Ийт-Кулактын таадазы Капшай өбөгөн оны бойынын айлына апарарга келерде, ол тын сүүнди. Таадазынын айлында ого сүрекей јакшы болгон. Ийт-Кулактын јааназы Баргаа көп чөрчөктөр билетен. Ийт-Кулак јааназынан сүрекей јараш чөрчөктөр уккан. Уккан чөрчөктөрүн ол качан да ундыбайтан. Капшай таадазынын айлына Кучияктын экинчи таадазы (энезинин адазы) Шонкор келип туратан. Кичинек эмеш бөкөйгөн сынду, эчкинин сагалындый сагалду Шонкор сүрекей јаан кайчы болгон. Шонкорды угарга алтай улус ыраак јерлерден Куйумга келип туратан. Кучияк онын

чөрчөктөрүн угуп, чөрчөктөрдүн сөстөрүн оны ээчий такып айдып отуратан. Анайда кичү Кучияк бу таадазынан кайлаарга үренип алды. Учунда, Совет жан башталарда, Кучияк таадазынан ла жааназынан уккан чөрчөктөрдү кепке базып чыгарган...

[С. Суразаковтын бичигени аайынча.]

1. Кучиякка ада-энези ненин учун Ийт-Кулак деп ат адаган?

2. Ийт-Кулактын таадалары ла жааназы керегинде куучындап бер.

3. Павел Васильевич Кучияктын кандый үлгерин билерин? Айдып бер.

СССР-дин Конституциязынын кўни.

СССР-дин Конституциязы—ол бистинг государствонунг—төс Законы, бистинг ончобыстын жадын-жүрүмистинг төс ээжилери.

Сенин адан-энег иш жок качан да артпас.

Таадан ла жаанан, жажы једип карыза, пенсия алар.

Сен бойынг үренеринг, жангы обществоны бүдүретен, билгирлери көп, бичикчи кижы болорын.

Он сегис јаштан јаан јашту ончо улус ороонынын башкарузын тудар праволу.

Ороонына чочыдулу жеткер болгожын, ончо улус ороонун корыыр учурлу ла молжулу.

Советский государство — нак ла тенг праволу албатылардын билези. Мынайда Конституцияда бичилген.

Советский Конституциянын чындык ла ойгор болгонын мынанг көр, кару наҗы. Бис Төс Законысты жарадып, уткып турганысты керелеп, «Конституция» деген сөсти жаан буквадан баштап бичип жадыбыс.

Бистин орооннын тургуза өйдө башкарынып турган Төс Законын 1977 жылда 7 октябрьда жөптөгөн.

Бу күнди СССР-дин Конституциязынын күни — советский албатылардын байрамы деп жарлаган.

А. Митяев.

1. Конституция дегени не? Ол керегинде бу бичикте не деп айдылган?

2. Конституцияда нени бичигенин кычыр.

3. Бистин орооннын закондоры чындык ла ойгор деп ненин учун айдылганын сананып көр.

4. СССР-дин Конституциязынын күнин бистин ороон качан байрамдайт?

Ол керегинде кычыр.

ТЕМА ААЙЫНЧА БЕРИЛГЕН ЖАКЫЛТАЛАР
ЛА СУРАКТАР.

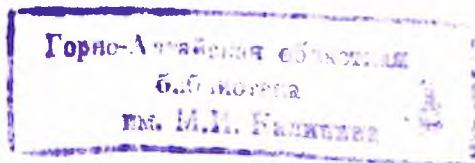
Бу бичиктен бистин төрөлис керегинде кандый куучындар ла үлгерлер кычырганынды эске алын.

1. Бистин орооныс канайда адалат?

2. Кандый городты СССР-дин төс городаы деп адап јат?

3. «Төрөлим», «Москва», «Амыр-энчү» деп сөстөр бастыра советский албатыга ненин учун баалу?

4. Кожондо «Јүрүм кайда да болзо јайым...» деп айдылган сөстөрдди бүдүрерге советский албаты нени эдип јат?

КҮС

Кызыл площадьта күс.

Кышкы күндер ыраак жок артты...
Кызыл площадька күс келди.
Октябрь байрамды москвичтер сакыды.
Ороондо иштер ончозы эдилди.

Төрөл жеримде пастухтар кече
Төмөндөп, көчкүлөп алган болбайсын.
Узбектер көбөнгин жунадып алган,
Кузбасстын чойы белен болбайсын.

Элбек орооным бир биледе:
Эмди амырап байрам сакып жат.
Эдип салган иштерин көрөргө,
Элбек жериле күс барып жат...

Эбире тымык... Площадьта чибилер
Эдегине бүүрди элгеп түүжүрет.
Күч иштерден Ленин амырап,
Күски түштерин араайын түүженет...

Л. Кокышев.

1. Поэт күсти ненинг учун Кызыл площадьла колбойт?

2. Туулу Алтайдын малчылары керегинде не деп айдылган?

3. Бистинг орооннын көп укту албатылары күски байрамга канайда белетенет?

4. «Эдип салган иштерин көрөргө, элбек жеримле күс барып жат» дегенин канайда онгдодын?

Күс.*

Күрен, тымык боочыда
Күртүктер ойноп баштады.
Кереес чогын сары күн
Кедери мееске таштады.
Үлтүреген өлөн отоорго
Үшкүрип уйлар баргылайт,
Көлди бүркеп, тумандар
Көжөгөзин тарткылайт.
Соок күндерде сүрдүрип,
Солун куштар сыгырат.

Туманга азып, сүрнүгип,
Турна ачу кыйгырат.
Јаланда турган ак кайын
Јараш јайды тўженет.
Јангыскан анда белгелеп,
Јалбрагын тўжүрет.

Л. Кокышев.

1. Күс једип келерде, ар-бүткенде кубулталар болуп јатканын поэт канайда көргүскен?

2. «Кереес чогын сары күн кедери мееске таштады», «Јаланда турган ак кайын јараш јайды тўженет» дегенин канайда ондоп турун?

3. Ўлгерди кычырбай айдарга үренип ал.

Күс.

(«Арана» деп повестьтен алган үзүк.)

...Күстин бойы. Агаштын бүри салкынга айдадып, ойдыктарга, јиктерге кунукчылду тўжет. Күннинг чогы астап, кыскарганы јарт билдире берди. Куштар дезе күнүн ле јуулыжып, тизилижип алып, јаан-јаан кырларды ажыра, јылу јер јаар учканча. Јаланда снаптар да көрүнбейт. Колхозчы келиндер түни-тўжиле јиркирежип, түнде абрадан ойдык-тейдикке арай јыгылбай, ашты ончозын клаттап салган. Баш-

кызын кар түшкелекте согуп, алмарга уруп алар деп бу күндерде тын тартыжу өдүп јат.

Коозо көдүрилерде, «јердин оозы» туман-тып јаткан немедий. Кезикте барабан јаан снаптарды јакшы уужап, өткүрип болбой, ачынган букадый, огырып ийет.

Барабанга снап сугуп турган кижининг капшунун! Очкалуу! Тобрак-тоозынга көөркийдинг көзи не болзын! Колына илгин меелей кийип алган. Кандый да эски ак бөслө жүзин туй оронып алган. Јаңыс ла эки кичинек көстөри карандайт. Бир де өрө көрбөйт. Иштеп ле јат. Онын јанында кичинек серп тудунган эки кижиде. Олор снаптардын курын кезеле, барабаннын оозында машинист кижиге берет. Көрүп турза, иштеген иштери, туткан тудуныштары торт ло эр улус.

Төрт келин кладтын үстинен айруушла — аш согор машина јаар снаптар мергедейт.

Орто јашка једе берген үй кижиде аш согор машинанын учынан саламды јожон кара атла туура эже тарттырып, јаңыс јерге апарып, чогултурат.

Арана ла бир кезек келиндер аш согор машинанын кийнинде кожондожып, веялкала аш чачып турулар. Кезикте каткырыжып, кокырлажат. Је бир де амыр јок. Көөркийлер түжине ле мындый. Эки колы талганча ла веялка толгоор.

...Аш бу жыл тыг бүткен. Аш бүткени албатыга сүреен жаан арга, жөмөлтө.

Келиндер согуп алган ажын күнүн ле бричкалу беш-алты атла тартып, государствого табыштырып жадылар. Пландары удабас ла бүдер. Онон олор үрен ле кыжына жийтен ажын согор.

Бир күн колхоз аш үлешкен.

Эмди келиндер жаңыс кара атла алган ажын айылдарына тартып турдылар. Арана көп аш алган келиндердин тоозында. Күзиле бир күн тегин амырап отурган эмес, андый да болбой кайтсын.

Арана алган ажын бүгүн тартып экелеле, капка урарын — капка уруп, күпке урарын — күпке урала, ойто ло жожон кара атла аш согуп турган идирген жаар желдире берди...

С. Манитов.

1. Бу куучында айдылган иштерди кандый өйдө бүдүрип жат?

2. Ишти ненин учун жаңыс ла үй улус бүдүрип турган?

3. Ашты канайда жуунадып турган? Куучындап бер.

4. Эмди ашты канайда жуунадып жат?

5. Аш согоры жеңилгени неден билдирет?

Чӧлдин кереби.

Комбайнды чӧлдин кереби деп айдадылар. Чындап та, оны ыраактан кӧрӧр болзо, талайла келеткен јаан кереп ошкош.

Комбайн — јаан, кӱчтӱ ле јараш машина. Оны советский ишмекчи улус заводтордо јазап јат.

Кырада комбайннын бир учынаҥ база бир учына јетире ӧткӧн јери элбек ле тӱп-тӱс јолдый кӧрӧнет. Онын кескен ажынын кыразынаҥ бир де мажак таап болбозын. Ол ашты јангыс та кезип турган эмес, је оны согуп, арутап барат. Комбайннын кийин јанынаҥ, саламла кожо аштын коозозы тӱжет, тууразынаҥ јоон труба ажыра ару аш автомашиналарга урулат.

Автомашиналар ол ашты бийиги он этаж турага тендеже бергедий једеген элеваторго јетирет. Элеватордо ол ашты кургадып, тоозынынан арчып ийеле, теерменге аткарадылар. Теермендеген сонгында, кулурдан калаш ла јүзүн-јүүр булочкалар эдип јадылар.

П. Протасов.

1. Комбайнды ненинг учун чөлдинг кереби деп айдадылар?

2. Комбайн кандый иштер бүдүрип јат? Ол керегинде айдылганын бичиктен таап, кычырып бер.

Күски салкын.

Күски салкын күүлеп, кожондойт,
Күренг төнгдөр үстиле учат.
Јалы јайылган аргымак аттый,
Јаланг чөлди кечире казалайт.
Ыраакта тайгалар калынг булуттарла
Баштарын ороп, карарып тургулайт.
Кулузын **өлөннин** баштарын бүктеп,
Куйун айланып тенгериге чыгат.
Өлөңди чабала, обоолоп салган,
Ашты кезеле, тартып апарган.
Калганчы јалбрактар кейде учат,
Күски салкын ачу сыгырат.

А. Адаров.

1. Бу үлгерде жылдыг кандый өйи көргүзилген?
Оны кайдан билип алганынды темдектеп айдып бер.

2. Тайгалар, куйун керегинде не деп айдылганын кычырып бер.

3. Үлгер кандый күүн-санааны көргүзет?

Куран ай.

Анда не
Куйрукталат,
Түн бүркүзин
Тилип барат?
Жалкын болзо,
Ызырты угулбас.
Жылдыс болзо,
Көскө көрүнбес.
Жок, ол
Жарыдат жалкын,
Аш быжырап
Амыр жалкын.
Буудай бажы
Кере карыш.
Сарбас эделе,
Тымыйт арыш.
Аш быжат
Карандыра.

Јай түгенет
Карандыра...

Э. Тоюшев.

1. Аш быжып турган өйдөги жалкынды үлгерде канайда жартаган?

2. «Аш быжат карандыра, жай түгенет карандыра» дегенин канайда оңдоп турун?

3. «Анда не куйрукталат, түн бүркүзин тилип барат?» деп нени айткан?

Картошко керегинде кожоң.

(Ўзүк)

Б а л а з ы:

Кату жерди мен казып,

Мен казып,

Тобрагын жымжаттым,

Жымжаттым.

Нени чачар-саларын,

Саларын,

Чат сананып таппадым,

Таппадым.

Э н е з и:

Күбүр кара тобракка,

Тобракка

Картап деген аш салар,
Аш салар.

Чыккан күчтинг ордына,
Ордына

Бийик түжүм алылар,
Алылар,

Б а л а з ы:

Көнгдөй ойдык казала,
Казала,

Көмүп салдым картопты,
Картопты.

Оног ары мен, эне,
Мен, эне,

Канайдайын бу ашты,
Бу ашты?

Э н е з и:

Жердег сабы чыкса ла,
Чыкса ла,

Төзин онын көмөринг,
Көмөринг.

Көмөр тушта кичеезенг,
Кичеезенг,

Ток курсақту болорынг,
Болорынг...

П. Чагат-Строев.

Јай түгенет
Карандыра...

Э. Тоюшев.

1. Аш быжып турган өйдөги жалкынды үлгерде канайда жартаган?

2. «Аш быжат карандыра, жай түгенет карандыра» дегенин канайда ондоп турун?

3. «Анда не куйрукталат, түн бүркүзин тилип барат?» деп нени айткан?

Картошко керегинде кожон.

(Үзүк)

Б а л а з ы:

Кату жерди мен казып,

Мен казып,

Тобрагын жымжаттым,

Жымжаттым.

Нени чачар-саларын,

Саларын,

Чат сананып таппадым,

Таппадым.

Э н е з и:

Күбүр кара тобракка,

Тобракка

Картап деген аш салар,
Аш салар.

Чыккан күчтинг ордына,
Ордына

Бийик түжүм алылар,
Алылар,

Б а л а з ы:

Көнгдөй ойдык казала,
Казала,

Көмүп салдым картопты,
Картопты.

Оног ары мен, эне,
Мен, эне,

Канайдайын бу ашты,
Бу ашты?

Э н е з и:

Јерден сабы чыкса ла,
Чыкса ла,

Төзин онын көмөринг,
Көмөринг.

Көмөр тушта кичеезенг,
Кичеезенг,

Ток курсақту болорынг,
Болорынг...

П. Чагат-Строев.

1. Энези ле балазы огородтын кандый ажын салган?

2. Бу ашты баштапкы ла катап салып јатканы неден билдирет?

3. Бу качан болгон неме деп бодоп турун?

Колхозчылар.

Колхозчылар — шыранкай улус,
Колдоры омордын ончозынын ус.
Иште омор озочыл улус,
Ойында омор омок, шулмус.

И. Шодоев.

Кеткин куштар.

Күс келди. Кеткин куштар јылу јерге учуп барарга белетенет.

Ончозынан озо карлагаштар уча берет. Омор август айдын учы јаар јоголгылап калат. Оморды ээчий күүктер учат.

Омордын кийнинен түштүк јаар учарга турналар, кастар, суугуштар белетенет.

Октябрь айда таандар ла баарчыктар бистен учуп барат.

Бу кеткин куштар түштүкте уја да тартпай, бала да баспай јадылар. Омор анда јүк ле азы-

ранып, кышты өткүредилер. Жаскыда бастыра-
лары ойто учуп келет.

1. Јуруктагы кеткин куштардын адын адап бер.
2. Кеткин куштар күскиде ненинг учун түштүк
јаар учуп барат? Сурактын каруузын кычырып бер.
3. Азыранты кандый куштар билеринг? Олор-
дын адын адап бер.

ТЕМА ААЙЫНЧА БЕРИЛГЕН ЖАКЫЛТАЛАР ЛА СУРАКТАР.

1. Кычырган үлгерлерден ле куучындардан ар-
бүткен күскиде канайып кубулып турганын билип
алганынды темдектеп айдып бер.

2. Колхозчылар ла совхозто иштеп турган иш-мекчилер күскиде кандый јаан учурлу иш эдет?

3. Күскиде балдар нени эдип баштайдылар? Олор төрөл јуртына кандый иш бүдүрерине болу-жадылар?

4. Күс керегинде кычырган үлгерден эн ле артык јараганын база катап кычыр. Ол үлгерди ненин учун јаратканынды айдып бер.

5. «Албатынын оос творчествозы» деп бөлүктен күс керегинде табышкактар ла кеп сөстөр табала, кычыр.

Октябраттардын жүрүмиле жүрери.

Октябраттар.*

Бис сүүнчилү балдар,
Бистин адыс октябраттар.
Онойып бисти адаганы —
Октябрьга учурлалганы.

О. Высотская.

Слерди ненин учун октябраттар деп адайдылар?

Звёздочка.

Бүгүңги байрам чын да сүрекей жаан байрам — ол Октябрьский революциянын жылдыгы! Балдар үредүчизиле кожо школдын ичин кееркеде жазадылар.

Таня школго жараш кийинип алган келди. Ёүрези Алёнка база кичеенип кийинген.

Удабай жаан да, кичё де балдар школго јуулыжып келдилер. Ёүредүчилер база ончолоры келди. Школдын коридорына ла залга балдар толуп, табыштана бердилер.

Кенетийин пионерский горн ойной берди. Пионерлер линейкага түрген туруп ийдилер. Октябраттарды дезе олорго одоштой, Лениннин портрединин алдына тургустылар.

Горн катап ла өткүн үниле ойной берерде, дружинанын совединин председатели Серёжа Зеленин стройдын ортозына чыкты.

— Бистин кичё нөкөрлөристин, октябраттардын, байрамын баштап јадыс! — деп, баштапкы класстын үренчиктери јаар көрүп, Серёжа тын айтты.—Бүгүн бисте жаан учурлу күн — октябраттарга кызыл чолмондор тагылар.

Балдар кызыл чолмондорды алар алдында октябраттардын ээжилерин айттылар. Онын соңында олорго пионерлер кызыл чолмоноктор тагып бердилер. Бү өйдө горн үзүк јогынан ойноп, барабандар согуп турды.

Оног октябраттарды звёздочкаларга бөлиди. Ончозында беш кижиден болды, ненин учун дезе чолмон беш учту.

Бу күннөң ала балдар октябраттар болуп, олардың ээжилерин бүдүргилеп, блааш-тартыш, өөн-бөкөн жок, нак жүрерге ле жакшы үренерге сөзин бердилер.

Л. Воронкованың бичигени аайынча.

Октябраттын кызыл чолмонын качан алганын-ды куучындап бер.

«Мен сеге болужайын!»

Октябрат балдар бойлоры маала салар дештилер. Олардың грядкаларында морковь, чал-

кан, амтанду мырчак јакшы өссин деп, опор изүү күндерде өзүмдерди сугарып туратан.

Бир катап кызычактарга кичинек лейкалар једишпей калган. Айдарда, Галя Кузичева, Вера ла Надя Алексеевалар јаан лейкалар алып алгандар. Галя лейказына толтыра суу уруп алала, апарып болбой турды.

Галяны көргүлөп ийген уулчактар шоодып, каткырыжып турдылар:

— Көрзөөр, көрзөөр, Галя лейкага да чыдап болбой туру!

Јаңыс ла Саша Медведев каткырбады. Саша Галянын јанына жүгүрип келди.

— Берзен, мен сеге апарарга болужайын деп, ол айтты. Онон ол лейканы алала, грядкага јетире апарды.

Онын сонгында Саша Надяга, Галяга, Верага суу тажышты.

Л. Бурцева, А.Цветов.

1. Саша Медведев кандый уулчак деп бодоп турун?

2. Өскө уулчактардын кылыгы кандый деп айдарга јараар?

3. Галяны шоодып каткыраардын ордына нени эткен болзо, јакшы болор эди?

Ээзи јок чечектер.

Ўч јаан кӧзнӧктӧ класс. Кажызында ла чечектӧ горшоктор тургулары. Олордын јалбрактары, јааштын кийнинде немедий, јалтыражып турды. Бу ненин учун андый дезе, кажы ла кӧзнӧк тангынанг дежурныйлу. Ол чечектерди сугарып, јунуп јат. Анчада ла баштапкы звёздочканын ӱренчиги Миша сӱрекей кичеенет. Бир катап ол вожатыйга келеле, ыйлап-сыктап айтты:

— Менин кӧзнӧгимди «блаап» алгылаган!

— Канайда «блаап» алгандар?

— Кем де мененг озо келеле, менин чечектеримди сугарып салтыр.

— Айса сен ол коридордогы чечектерди сугарып салзан — деп, вожатый айтты.

Уулчак коридорго чыгып барала, кӧрӧр болзо: кӧзнӧктинг алдында ээзи јок, тоозындалып, саргарып калган ӱч чечек турды. Оны бир де класс сугарбай турган.

Миша олорды кӧрӱп, кайкайла, бажын јайкап, класска ойто келди.

— Мен олорды не сугаратам? Ол бистинг чечектер эмес.

— А класс кемнинг?

— Бистинг.

— Школ кемнинг? Чечектер кемнинг?

Миша кызара берди. Лейканы алып, коридор жаар басты. Онон ло бери Миша бойынын көзнөгинде де, коридордо до турган чечектерди сугарып тураачы болгон.

Ээзи жок чечектердин ээзи табылды.

Л. Бурцева, А. Цветов.

1. Горшоктордо өзүп жаткан чечектердин жалбрактары ненин учун жалтырап турган?

2. Коридордо турган чечектер ненин учун саргарып калган?

3. Ол чечектерди ненинг учун «ээзи јок» деп адаган? Олордын ээзи кайдан табылды, эмди чечектерди кем кичеер болды?

Агаштар өскүрери.

Бистинг школдо бир ээжи бар: октябраттарды пионерге алып, олорго кызыл галстук тагар күн олор агаштар отургызадылар. Је агашты отургызып койорго күч эмес. Агаш өссин, кургабазын деп кичеер керек. Онынг учун бис вишняларды ла агаштарды отургызала, јайыла јерди күбүредип, айас күндерде олорды сугарып турдыс.

Удабай бистинг вишняларыс өзүп чыкты. Өскө дө агаштар өзө бердилер. Олорды база октябраттар отургыскандар.

Слердинг школдо кандый ээжилер бар, куучындап бер.

Јааназы ла кызынынг балазы.

Энези Таняга јангы бичик экелип берди. Энези айтты:

— Таня кичинек тужында јааназы ого кычыратан. Эмди Таня јаан, ол эмди бу бичикти јааназына байы кычырар.

— Отур, јаана, — деп, Таня айтты. — Мен сеге бир куучын кычырып берейин.

Таня кычырып турды, јааназы угуп отурды. Энези оморды экүлезин мактап айтты:

— Слер экү кандый керсү улус!

В. Осеева.

«Слер экү кандый керсү улус» дегенин канайда ондоп туруң?

Болушчы.

Лена школдон жанды. Энези үйде жок болгон. Ол иштен жангалак. Лена чечинип, тонын илмекке илип салды, ботинкасын жунала, тургузып койды. Онын кийинде полды жалмап ийеле, аяк-казан жунуп баштады. Бу өйдө энези келди.

«Менин кайран болушчым, сеге быйан болзын» — деп, энези айдала, кызын окшоды.

Лена дезе октябрыттардын «Октябрыт балдар — иш сүүр улус» деп, үчинчи ээжизин качанда, кайда да бүдүрүп жүрер болорына чертенди.

Л. Воронкова.

1. Лена айлында кандый иштер эткен?
2. «Менин кайран болушчым» дегенин канайда ондоп турун?

3. Октябраттардын кандый ээжизи керегинде айдылганын кычырып бер.

Мактанчык.

Лай божогон. Школго барар ой једип келди. Ончо андар бир кобычакка јуулып, ада-энелери олорго нени садып бергенин бой-бойлорына көргүзип турдылар.

Койнокто — јангы портфель, Тийинде — букварь, Ёжто — пенал, Чычканакта — будук. Ончолоры школго барарга күүнзейдилер. Јангыс ла Айучак үренерге күүнзебейт.

— Школ база неме ол — деп, Айучак айдат. — Мен үредү јогынанг да ончозын билерим, нени ле эдер-тударым.

— А букваларды билеринг бе? Кычырып болорын ба? Јурап билеринг бе? — деп, аңдар үн алыжып, Айучактанг сурагылады.

— Билбей а — деп, Айучак айтты. — Мен бастыра букварьды да кычырып ийерим ле.

— Анайдарда ме, кычыр, бис угалы — деп, Тийинг айдала, Айучакка букварь берди.

Айучак букварьды алала, отурып кычыра берди. Је анычактар оны көрөлө, талганча каткырыжа бердилер.

А. Ильин.

1. Аңдар ненинг учун каткырышканын билип турунг ба?

2. Кандый кижини мактанчык деп айдар?

3. Куучынды ненинг учун «Мактанчык» деп бажалыктаган?

4. Мактанчык болгоны јакшы ба, јаман ба? Јаман болзо, ненинг учун јаман, айдып бер.

Уйат.

Карнаухова Нина урогын айлында белетеген учун школго барбас деп шүүнди.

Je иштеер өйдө бичиктер тудунып алала, городто тегин ле жүргенин таныш улус көрүп ийбезин деп, Нина жажынып, агаштын аразы жаар барды.

Чаазынга орогон азыгын ла танган бичиктерин жыраанын төзине салып койоло, жараш көбөлөктин кийнинен жүгүрди. Жүгүрип барадала, кичинек уулчакка туштады, уулчак жалакай, бүдүмчилү көстөрилө Нина жаар көрүп турды.

Ол уулчактын колында ортозына тетрадь кыстап салган букварь бар болордо, кандый керек болуп турганын Нина сезип ийеле, ол уулчакты кокырлап коркыдарга сананды.

— Үредүге барбаган күлүкти сени! Сен адаэненди ле школды эмдигештен ле мекелеп турун ба? — деп, ол кату айтты.

— Јок! Мен школго брааткам. Бу агаштардын ортозында та кемнинг де жаан ийди үрерде, мен јолым таппай калгам — деп, уулчак айтты.

Нинанын чырайы соой берди. Је бу уулчак кандый да каткымчылу ла јакшы күүндү болордо, Нина оны колынан јединип, агаш аразынан чыгарып апарды.

Нинанын бичиктери ле азыгы анайда ла жыраанын төзинде артып калган, ненин учун дезе оны уулчактын көзинче аларга эмди ујатту болгон. Ол экүнинг кемизи иштебей базып жүргенин уулчак ол ло тарыйын билип ийер эди.

Ыраанын ары жанынан ийт чыга конды, бичиктерге тийбеген, азыкты дезе жип салган.

Нина ойто келеле, отурып ыйлады. Јок! Ийт жип салган азыкты кысканган эмес. Агаштардын бажында кучыйактар сүрекей јакшы кожондошкон. Нинанын жүреги дезе сүрекей сыстап турды. Нинага айдары јок уйатту болды.

А. Гайдар.

1. Нина школго ненин учун барбаган, андый кылыкты не деп айдар?
2. Онын жүреги не сыстаган?
3. Куучын ненин учун «Уйат» деп адалган, сананып көр.
4. Куучынды кыскарта айдып бер.

**ТЕМА ААЙЫНЧА БЕРИЛГЕН ЖАҒЫЛТАЛАР
ЛА СУРАКТАР.**

**1. Кычырган произведениелерден октябраттар-
дын жүрүми ле керектери керегинде нени билип ал-
ганынды куучындап бер.**

2. Октябраттардын кандый жүрүми сеге жарады?

**3. Саша Медведевти керсү бала деп айдарга
жараар ба? Кычырган куучындардан база кемди
керсү бала деп айдарга жараар?**

**4. «Ээзи жок чечектер» деп куучында кижини кан-
дый болор учурлузун көргүскөн? Бу кылык-жанга ке-
лишкедий кандый кеп сөс билерин?**

**5. «Жааназы ла кызынын балазы», «Болушчы»
деп куучындарда кызычактар незиле түнгей?**

7 ноябрь — советский албатынын улу байрамы.

Ырысту салым.

Школго кичинек уулчак келди:
Турганы ла јети јаш!
Јүзин көрзөң — кемзинчек аайлу,
Көзи дезе — керсү, јараш.
Школдын эжиги ого ачык.
«Кирип үрен» — деп, энези јакыйт.
Уулчак киргени — баштапкы класс.
Канча класстар оны сакыйт!
Кийис чөйилер, кижии өзөр,
Уулчак јаанаар — сагыш кожулар.
Улус оны эмди үренчик дешти.
Јаанап келзе, канайда айдар?
Айса инженер дежер, айса поэт дежер,
Айса геолог болуп ол үренер.
Јердин алдын ла үстин шиндеп,
Тузалу немелер бедреп јүрер.
Кем оны билер? Билерге күч.
Јаанап ла келзе, көрүнер.
Је поэт ажындыра сезет:
Ырысту салым ого берилер.

С. Суразаков.

1. Эмди балдар канча јаштан ала үренет?
2. Јаан улус иштеп турган база кандый иштер билерин? Айдып бер.
3. Үлгерди ненин үчүн «Ырысту салым» деп адаган?
4. «Ырысту салым ого берилер» дегенин канайда ондоп турун?

Октябрьдын шылтузында.

(Колхозчынын куучыны.)

Менин адам байларга одус јыл иштеген. Байлар јокту алтай улусты күүн-кайрал јок кулданган. Јокту кижини кулданарга байларга камдар болужып туратан. Бистин биле көп сабазында курсак јок отуратан. Адам мени байдын айлына ийип, мынайда айдатан:

— Барып байдан арба сурап экел. Мен соңында ого иштеп берерим.

Мен байдын айлына баратам. Ол бир эмеш арба беретен. Төлүгө алган арба үчүн менин адам ла энем көп күндердин туркунына байга иштейтен.

Совет јаннын өйинде бис крестьяндар байдын јерин алала, колхозко биригип алганыс. Байлар эмди јок. Совет јан биске тракторлор,

үрен аш берген, база оног до өскө болуш јетирген. Бис аргалу, јакшы јуртай бердис.

Азыйда алтай улустыг ортозынан бичикчи кижини табарга күч болгон. Эмди дезе бистин балдарыс школдордо үренгилеп јат. Јаан да улус бичикке үренет.

Бу мыныг ончозына бис Улу Октябрьдын ла Совет јаннын шылтузында јеткенис.

1. Колхозчы бойынын озогы јүрүми керегинде нени куучындаган?

2. Јурт јердингу улусынын јадыи-јүрүми эмди кандый? Куучындап бер.

Лениннинг чындыгы.

(Белорус чөрчөк.)

Бир јурт јерде эки карындаш јуртаган. Олор кыра сүрүп, јерди көстинг јажыла сугарып туратан. Олордын ажын байлар блаап алатан.

Карындаштар көп јылдардын туркунына шыралап јуртаган. Айландыра јуртаган өскө дө јоктулар бу карындаштардан онду јуртабаган.

Анайда шыралап јүреле, олор чындык бедреп, Эне-Россияны эбирип барды. Айлар айланып, јылдар јылыжып өтти.

Олор чындык бедреп жүреле, абыска да барып иштеген, байларга да күчин јидирген, којойымга да тоноткон. Је чындыкты кайдан да таппаган.

Ак-јарыктын үстінде јокту кижиге чындык јок эмтир деп айдала, олор ойто бойынын јуртына јана бердилер.

Ойто келип, фабрикада иштеп турарда, бир ишмекчи олорго мынайда айткан:

— Чындыкты билетен сок јангыс кижиде бар. Ол кижинин ады Ленин, онын јуртаган јери Питер.

Олор көп күндердин, көп айлардын туркунына базып, Питерге једип келгендер. Көрүп турза, бир ишмекчи оромло барып јаткан. Карындаштар ол кижиден сурады:

— Ленинди кайдан табар?

Ишмекчи дезе олорго айтты:

— Кожо баралык, мен слерди јетирип койойын. Олор јазал-чүми јок турага кирдилер. Туранын ичинде эбиреде көп бичиктер бар эмтир. Олорды бир кижиде уткыды. Онын кийими јараш јазал јок, је ару болгон. Ол кижиде јалакай үниле мынайда айтты:

— Эзендер, нөкөрлөр! Кандый јакшы табыш айдарыгар?

Олор чындыкты канайда бедрегенин Ленинге куучындап бердилер. Ленин олорло узак куучындажып, фабрикада жүрүм керегинде јурттар-

дагы јоктулар керегинде сурады, онын кийнинде мынайда айтты:

— Слер чындыкты бедреп, фабрикага барганыгар јакшы. Чындык кайда болгонын түрген билип аларыгар. Слер оны бойыгардын колыгарда тудунып јүредигер.

Байларга да кулдандырбай, којойымга да тоноттырбай тартыжары, каанды јоголторы керегинде Ленин ологго куучындап берген.

Карындаштар фабрикага ойто келеле, Лениннин айдып берген чындыгын ишмекчилерге куучындап берген. Ол куучынды он кижиге угала, јүс кижиге айткан, јүс кижиге мунг кижиге айткан.

Лениннин чындыгы јер үстине анайда јайылган. Ишмекчилерди ле крестьяндарды тартыжуга көдүрген. Олор каанды да, байларды да јенген. Албаты бойынын фабрикаларынын, јеринин ле јүрүминин ээзи боло берген.

1. Эки карындаш неден улам чындык бедреп барган?
2. Олор чындык бедреп јүреле, кемге иштеген?
3. Чындыкты билетен кижини ологго кем айдып берген?
4. Чындыкты билер кижиге кем болгон?
5. Ленин карындаштардан нени сурады?
6. Бойы ологго нени куучындап берди?

7. Ленинниг чындыгы јер үстине канайда јайылган?

8. 7-чи ноябрьды нениг учун советский албатынын улу байрамы деп айдып јат?

Смольныйда.

Ыраак Сибирьдинг деремнезинен бир карган өбөгөн Петроград јаар бараткан. Мен Петроградка једип, бойымнын ла бастыра крестьяндардын јадын-јүрүми керегинде Ленинле куучындажарга сананган кижии эдим деп, ол ончо улуска јолой куучындап турган.

Карган өбөгөнниг јорыгы узак болгон. Учы-учында ол Петроградка једип келген.

Көрүп турза, оромдордо мылтыкту ишмекчилер тургулап јат. Музыкалу, јаан кызыл маанылу бир полк солдаттар өтти.

Өбөгөн кызылгвардеецке базып келеле, сурады:

— Бу не? Мында не болуп турган?

— Эмди бисте Совет јанг — деп, каруу укты.

Ленинди кайдан табар деп сурулап, өбөгөн оромды өрө басты.

— Ленин Смольныйда — деп, улус ого айдышты.

Өбөгөн городло узак ла баскан. Бир јаан турага јууктап келген. Тураның јанында одуланган оттор күйүп јат, пулемёттор бар эмтир. Пулемёттың јанында матростор ло солдаттар ары-бери баскылап турды.

Шак ла бу тура Смольный эмтир.

Өбөгөн бир јиит матроско јууктап келди. Матрос, соокко тонбоско, бийелеп, алакандарын чабыштырып турды.

— Меге Ленинди көрөр керек болгон эди — деп, өбөгөн матроско айткан.

Матрос оны будынанг ала бажына јетире ајыктап көрөлө, сурады:

— Ленинди сен не керектү көрөргө турун?

— Ого бойымның јадын-јүрүмим керегинде айдайын деп келгем.

— Пропуск аларга комендантка барар, өрөкөн, — деп, матрос айдала, баратан јерди көргүзип берди.

Комендантка киретен текпиште көп улус турды. Јалбак текпиш уймалып, балкашталып калтыр — түжине мынайда көп улус өткөн.

Коменданттың колы мылтык тударына темигип калган, пероны дезе ол эптештире тудуп болбой, беш сабарыла ууштай тудуп алала, жылгыр бичип болбой турды.

Обөгөн онон пропускты алала, Ленинди бедреп басты.

Смольныйдын баштапкы этажында ишмекчилер ле солдаттар мылтыктар алгылап турды. Олор мылтыктарды ла патрондорды алала, тышкары чыгып, отрядтар болуп биригеле, жүре бергилейт. Петроградтын жанында жуу болуп турган.

Ленин кайда деп, обөгөн узун сынду солдаттан сураарда, ол күлүмзиренип айтты:

— Одус алтынчы комнатада.

Одус алтынчы комнатада эки кызылгвардеец каруулда турды.

— Мен Ленинди көрөйин деген эдим — деп, обөгөн олорго айтты.

— Коридорло чике ле бар. Жаан залда Ленин куучын айдар.

Ончо улус коридорло бир ууланып барып жаткандарын обөгөн жаңы ла аярды. Ол база оноор ууланып басты, коридордын учында ак өңдү, кайра ачып салган эжик көрүнди. Эжиктин жанында улус кыймыражат.

Обөгөн албаданып ичкерлеп турды. Лүк арайдан залга кирип ле келерде, жаан табыш угулды. Не болуп турганын обөгөн озо баштап оңдободы. Ары-бери көрүп турза, улус кыйгы-

рыжып, колдорын чабыштырып, бөрүктериле жагып тургулады. Бу жаан жараш залда жуулган улустың көбизи шинельдү, полушубкалу, матросский бушлатту тегин ле улус эмтир.

— Ленин! Ленин! Ленин! — деп, ончолоры кыйгырыжып турды.

Өбөгөн будының бажына туруп алып, залдың бир учында турган Ленинди көрүп ийди.

Владимир Ильич эмеш бийик жерде турала, кыйгы-табыштың токтоорын сакып турды. Оноң колын көдүрди.

Je залда табыш токтобойт.

Владимир Ильич бүдүжин соодып, кабактарын жуурып ийди. База эмеш сакыды. Табыш чек токтобойт. Ол тушта Ленин табыш токтоорын сакыбас деген ошкош, эмеш ичкери энчейеле, куучынын баштады. Бу тушта залда тым боло берди.

— Нөкөрлөр! Ишмекчилердин ле крестьяндардың революциязы бүдүп калды. Андый, революция сүреен керектү деп, большевиктер жаантайын айдып туратандар... — деп, Ленин айтты.

Ленин жаңы жадын-жүрүм керегинде, Совет жаң керегинде куучындады. Эмди жууны токтодор керек, жерди помещиктерден айрып алала, крестьяндарга берер деп куучындады.

Обөгөн угуп турды. Владимир Ильичтин айткан кажы ла сөзи ого јарт болды.

Ленин куучынын божотты. Обөгөн бойынын деремнезин эске алынды. Лениннинг айтканын ондо куучындап берер керек. Тышкары чыгатаң жалбак текпишти бедреп, обөгөн коридорло кайра басты.

Ого кем де эрмек айтты. Ол байа Смольныйдың јанында турган јиит матрос эмтир.

— Је кайтты, обөгөн, јадын-јүрүмеер керегинде Ленинле куучындаштыгар ба? — каткырынып сурады.

— Јок, мениң јадын-јүрүмим керегинде Ленин куучындады — деп, обөгөн удур айтты.

А. Кононов.

1. Карган крестьян Петроград јаар кайдан барган? Ол Ленинге не туштаарга сананган?

2. Ленинди ол кайда көрди?

3. В. И. Ленин куучынында не керегинде айтты? Карганак айылдаштарына кандый сөстөрдү түрген јетирерге сананган?

4. Јиит матростың сурагына карганак кандый каруу берди? Ол карууның шүүлтези кандый?

Совет жан керегинде алтай кожонг.*

Акта чачкан үреннен
Арыштан јакшы үрен јок.
Албатыга берген жаннан
Советтен јакшы жан јок.

Јерге чачкан үреннен
Буудайдан јакшы үрен јок.
Биске келген бу жаннан
Советтен артык жан јок.

1. Кожондо айдылган Совет жан керегинде нени билеринг? Ненинг учун оног артык жан јок деп бодоп турунг?

2. Кожондо арыш ла буудайды ненинг учун јакшы аш деп айткан?

ТЕМА ААЙЫНЧА БЕРИЛГЕН ЈАҚЫЛТАЛАР ЛА СУРАҚТАР.

1. 7 ноябрьды ненинг учун албатынын улу байрамы деп адаган?

2. Азыйда алтай улустын жүрүми уур-күч болгонын кандый куучыннан билип алдың? Куучыннын калганчы эрмегин катап кычырала, оны канайда ондогонунды айдып бер.

3. «Лениннинг чындыгы» деп чөрчөктөн озогы тужындагы јоктулардын јүрүмин канайда билип алдыг?

4. Мылтыкту кижиге керегинде В. И. Лениннинг јартаганын куучыннанг алып катап кычыр. Баштапкы катап Ленин оны канайда јартаган? Экинчизинде не деп айткан?

5. «Смольныйда» деп куучыннынг сеге нези анчада ла јарады. Ол јараган јерге кандый јурук јураар эдинг? Куучындап бер.

Бистинг нөкөрлөрис — тындулар керегинде.

Пыйма өдүктү куш.

Эртен тура, уроктор башталар алдында, бир кезек үренчиктер коридордо көзнөктинг жанында жуулышкан турды. Олор кандый да книгада јуралган јүзүн-башка куштарды ла аңдарды көргилейт. Олорго Булатов Стёпа базып келди. Ол ончозынанг кичинек сынду болгон. Онынг учун будынынг бажына көдүрилип, мойнын да чөйип, книганы балдардынг ийиндери ажыра јакшы көрүп албай турды. Онон кенетийин та неге де сүүнип, эрмектенди:

— Мен дезе кече таадама айылдап јүргөм!

— Ха, оныла кемди кайкадарга турун? — деп, балдар каткырышты.

Стёпа эмеш уйалза да, олордын көстөрине чике көрүп, удур сурак берди:

— А слер пыймалу кушты көрдөөр бө?

— Көргөнис! Жаңы ла майчыйта базып койгон пыймалу бери жорголоп келеткен эди.

Стёпа бойынын будына кылчас эдип көрөлө, кабактарын жуурып айтты:

— Андый куш бар. Таадам качан да төгүн айтпас. Ол андап барган. Пыйма өдүктү куш экелип берерим деген.

Айдар өбөгөн сүрекей жакшы аңчы, кей сөсти сүүбес кижги. Оны билип, балдар каткызын токтодо, жылбиркей бердилер.

— Таадан качан жанар?

— Экелзе, ол кушты биске көргүзерин бе?

Стёпа көрүп турала, каруун омок жандырды:

— Эртен слерге көргүзерим.

Эртезинде үредүнинг кийнинде Стёпа нөкөрлөрүн таадазынын айлына апарды. Же Айдар өбөгөн үйде жок болгон. Онын эмегени айтты:

— Чайлап алала, жаңы ла жүре берген.

— Ол кайдөөн барды не? — деп, Стёпа тургуза ла таадазына жүгүрер күүндү сурады.

— А кайдан көрөйин, — жааназы колыла жагып ийди. — Мынаар, кедери, сараска тургускан күленкелери бар эди. Олорды көрүп барган болор.

— Пыймалу кушты экелди бе?

Оймок эмеген каруун јандыраарга мендебей турды. Ол Стёпаны ајыктап турала, кайкап сурады:

— Сен оорый бердинг эмеш пе, балам?

— Јо-ок.

— Андый куш бар деп, сеге кем айтты?

— Таадам.

— Ол кокырлаган болбой...

— Экелип берерим деген — деп, Стёпа нөкөрлөри јаар кайа көрөлө, айтты. — Бойым сананып тапкан эмезим.

— Алтан јашка јеткен кижн тенек балдарды неге мекелейт не? Тьфук! — деп, эмеген чугулданып, кими ректенди. Онон столдогы казан-айакты јуунадып, унчукпай турала, айтты: — Байа кандый да кушты экелген ле. Је јунгын јулала, эдин бойына азык эдип алган ошкош...

— А буттарын?

— Буттарын алала, нени эдетен? Олордо эт бар эмес. Керектү болзо, байла, алмардын јанындагы кайырчагына салган.

Балдар Оймоктын куучынын јетире укпай, чыга кондылар.

Јаан кайырчактын бир келтегейинде јүзүн-башка чакпылар, экинчизинде апагаш јунг ла ылтаңы ойылып калган кичинек эски пыйма јаткан.

— Бу, көрөөр! — деп, Стёпа коркышту сүүнип, өдүкти алып, көргүсти. — Таадам качан да төгүндөбөс.

Балдар пыйманы тыш та, ич те жанынан айкактагылайт. Учунда аланзыжа бердилер:

— Јаш баланын болбой...

— Бу куштын эмеш пе?

— Андый болзо, јунгла кожо јатпас эди — деп, Стёпа оморды бүдүмчилеерге кичеенди. — Јунда, өдүк те түнгей — апагаш... Онын кийинде таадамнын айлында бала бар эмес... А бу мыны көрөөр, — ол пыйманын кончунда кан тамган јерлерди сабарыла көргүзип турды. — Бу, бу!.. Слер дезе: «Баланын...»

— А буттары ненин учун јок? — деп, балдардын эн ле јааны јөпсинбеди. — Өдүк куштын болзо, ол тере чилеп, буттарына јаба өзүп калар эди.

— А сен кайдан билерин? — Стёпа јана болбой турды. — Куштар ончозы түнгей эмес. Ајса болзо, мынызы өдүгин јангыс ла кышкыда кийетен. Онын учун јаба өспөгөн. Таадам оны уштыйла, будын эдиле кожо апарган.

— Төгүн! Бу јаш баланын.

— Башкүн таадам куштын пыймазы баланын пыймазына түнгей деген — деп, Стёпа нөкөрлөрүн бүдүмчилеп аларга бойы ла таап айтты.

Балдардын бирүзи унчукты:

— Айдар өбөгөн куштыйын өскө жерге салган болор бо? Бедреп көрөли.

Je экинчизи бу шүүлтени жаратпай салды:

— Јок немени сананып тапкан кижн бойы бед-резин. «Пыймалу куш...» Ха-ха-ха-ха!

Балдар ончозы каткырыжып, јангылай берди.

Стёпа јангыскан артала, өдүкти јааназына көргүзерге сананган. Je Оймок эмеген кайдаар да јүре берген. Стёпа пыйманы сумказына сәлала, айлына апарып, туранын үстинде сугуп салды.

Эртен тура Стёпа школдын оградазына кирип ле келерде, эн ле баштак уулдар оны элек-теп кыйгырышты:

— Пыймалу куш!.. Тудыгар оны, уча бер-безин!..

Бирүзи Стёпанын кулакту бөрүгин суура со-голо, јерге таштады. Арткандары ол бөрүкти тепкилеп, јүгүрүже бердилер.

— Футбол!..

Түште, калганчы урок божогон кийнинде кем де чаазынга јаан пыймалу куш јурайла, булавкала Стёпанын тонына кийин јанынан кадап салган. Уулчак оны билбей, оромло ба-зып браадарда, баштактар кыйгырыжып тур-

дылар: — Көригер, көригер! Булатовтордын пыймалу кужы учуп браат!..

Стёпа арайдан ла ыйлабай турды.

Айлына јанып келеле, ол өдүкти јажырган јеринен алып, койнына сугала, таадазына барды.

Байагы баштактар база ла оны ээчий баскылап, каткырышты.

Айдар өбөгөн керектин аайын тургуза ла билип ийди. Ол көзинин јажы мөлтүрөп келген Стёпаны кучактап айтты:

— Ыйлаба. Сенде бойында да буру бар. Билбес немени улуска куучындабас керек.

Стёпа пыйманы койнынан чыгарала, сурады:

— Бу эмес пе?

— О жайла, баламды! Мыны айылдаш эмеген меге жамап берзин деп экелген. Је кем јок, ыйлаба.

Обөгөн тере каптан болчок кардый куш чыгарала, Стёпкага берди.

— Ме, таадан сени мекеледи деп сананба.

Стёпа сүрекей тын сүүнди. Ол кызыл кабакту ак куштын буттарын колыла сыймап, каткырды:

— Кижинин пыймазына түнгей деп бодогом...

Айдар обөгөн агунаны «пыйма өдүктү куш» деп ненин учун адаганын уулчак јангы ла билди. Агунанын будында өскөн јуны, ак кийистен эткен ук ошкош, сүрекей койу.

— Ол андый өдүкти кыш ойинде кийип жүрөтөн — деп, таадазы јартады. — Оны школынга апарып көргүс. Балдар билеле, сени электеп каткырбай жүрзин.

И. Кочеев.

1. Эртен тура шкодо балдар нени көрүп турдылар? Стёпа ологго јилбилү нени айтты?

2. Стёпа ол балдарды таадазынын айлына не керек апарган?

3. Стёпа таадазынын төгүндебезине иженип, балдарды бүдүмјилеерге канайда албаданды?

4. Баштак балдар оны канайып шооткон?

5. Айдар өбөгөннинг «Сенде бойында да эмеш буру бар» деп айткан сөстөрүн канайда ондоп алдың?

6. Таадазы агунаны ненинг учун «пыйма өдүктү куш» деп адаган? Бу строчкаларды табала, кычырып бер.

7. Таадазы Стёпаны кушты школынга апарып көргүс деп ненинг учун айткан?

Тырмак ла Борсык.

Тырмак деп күчүгеш ээзи ле энези койлой берерде, жангыскан артып калган, айылдын эжигинде күнзеп жаткан. Ол кичинек, кожо ээчитпей жадылар. Төрт ле айлу.

Ийдичек эригип, үргүлөп жатса, кертек тумчукту, шаңмак боро неме байбандап келген. Күчүгеш оныла ойноорго сананган. Јелип келеле, жыткарып ийерде, ол неме «корт-корт» деп табыштанدى, таңма ачынып туру. Онын жыды сан башка — јаарзу-у!

Тырмак чичкирип ийеле, бир оос үре салып сурады:

— Сен кем?

— Сеге кем де болзо, не керек! — деп, кезем каруу угулды.

— Айса, шаңмак па? — деп, күчүгеш өчөшти.

— А-а, мени шоодып па, ТЫрмак!

— «Тырмак» деп мени кайдан билеринг?! — ийдичек чугулданды.

— Энгирлер сайын меесте жемзеп жүргемде, сени эң анайда адап, айлына кычырат. Өөркөбө, мен Борсык.

— Борсык болзонг, барып ойноок!

— Је...

Экү ээчижип алып, та канча кобы кечкенин билбей калдылар. Борсык жерден жемзенип нени де бедрейт. Јаан кара конгыс көрзө: «Ой, корт-корт, коркышту јаан аң браат!» — дейле, борбос эдип, барып тудат. Онон оморды быјырада чайнап, јип илет. Өчөп тургандый: «Тырмак, амзап көр, амтан-дуу!» — деп, тижин арсайтар. Ак күчүктинг күүни булгалып, кузуп ийзе, бели чөкпөндөп, бууры талганча каткырат. Је карын, ырыс болуп, ийдичек бир чычкан тудуп јиген. Борсык оны мактап айтты:

— Бат, бат, агдап үрен.

Экү онон ары барып јатса, бир јоон јылан учурады. Тырмак коркыганына кынзып, јана болды. Кийниненг келип јаткан нөкөри сурады: «Не, не болды?»

— Ол туку јылан!

— Акыр, акыр, күчүгеш, табыштанба, эт-јуу сала бербезин! — Борсык шымыранып айдала,

өңөлөй берди. Тырмак оны ээчий барала, көрзө, борсык секирип, ойноп турган эмтир. Жоон боро жылан ого удур чаурап, өштүзинин тумчугына, жаагына чагып турат. Күчүгөш кыйгырды:

— Токто, токто! Өлдин!

— Э-э, балам, не токтойтон! Ол мени жакшы ла чаксын! Јүзи-оозым тижип семирзе, карын тузалу! Бат, бат, чак ла, чак ла, эркем!

Анча-мынча болбой Борсыктын чырай-бажын көрөри де жок туй тижип калган. Жылан чагышка арыган. Көжип жада берди. Борсык онын тал-ортозынанг тиштеп, ары-бери силкип ийерде, ол өлө берт.

Өлөннин ортозында чап-чуп, бајыр-бујыр чайнаш. Борсык тойо ажанып алала, ичин сыймап, керилип айтты:

— Менин јиген немелерим эмдү-томду. Онын учун менин үзим эм деп айдыжат.

Борсык бир эмеш амырап алала, күчүгөшке жоон чычкан тудуп берди. Ийдичек ажанып јадарда, ол бошпок, кыска табаштарыла тижик жаактарын сыймап отурды.

— Мен көп чычкандар јизем, олар өөркөбөс пө? — деп, Тырмак сурады.

— Олар кө-өп. Өлөң чабар јерди тазада јолдоп салат. Улус ого ачынып јадылар. Сеге,

карын, быйан айдыжар — деп, Борсык шаңмак мандайын тырмагыла сыймап, табылу куучындады.

Олор бозом энгирде какпак таштын алдында ичегенге келдилер. Тырмактын тумчугын борсыксу-у жыт туй сокты.

— А бу менин айыл-журтым. Кирип көр. Ичи ару. Мен ичегенимди быјар тутпас јанду ан. Јерленер күүнинг келзе, ол туку какпак таштын алдына бар — деп, Тырмактын јангы најызы ончозын јартайт.

Ичегеннинг түбине кирип барза, чындап та, ару. Уйуктаар бөлүкте јымжак өлөнг төжөп салтыр.

Борсык амырап јадала айтты:

— Тырмак, мен байа когыстар, јылан јииримде, сен јескинген ошкожын. Кажы ла аннын сүүген курсагы бар. Оны көрүп, јамандабас керек. Чекчиркекти олор көрбөс. Акыр, сен арыган. Амыра. Мен түнде андаарын сүүп јадым. Түште сенин күүниге ле болуп баскам — Борсык мынайда айдала, чыга берди.

Јангыскан отурала, күчүктинг јанар күүни келди. Чыкты. Кайдаар ла барза — арка. Је барган, барган... аскан. Јүк арайдан ойто ичегенди таап јетти. Санааркады. Онон эки карызын јастанып, амырай берди. Түн ортозы... Ийдичек

түш јеринде јайлузында, ээзинин: «Тырмак, Тырмак!» — деп, кыйгырып турган кару үнин угуп јатты. Ойгонып келзе, ичегенде ле бойы. Јок, бу ичегеннен чыгар, јанар. «Ап-ап!» деп үрүп ийеле, чыга конды.

Тышкары ай-карангуй. Тырмак чала талтайа турала, кейди јыткарды. Баш ла бол! Ээзинин, койлордын јыды! Ол сүүнгенине кыгзып ийди. Төрөл турлузы тыг ла ыраак эмес эмтир.

Јанар јол табылган! Күчүгеш аспас. Тырмак сыр јелиште. Бойына оморкоп, энезинин айтканы санаазына кирди: «Бис, ийттер, эки мун јыт ылгап јадыс, балам. Ийт деген сөскө ачынба, оморко. Јыткыр болзон, ээнге јакшы болушчы болорын».

Ай карангуй түн. Не де көрүнбейт. Је Тырмак айлы јаар чип-чике јелип барат.

А. Ередеев.

1. Тырмак ла Борсык кайда, канайып танышты?
2. Борсыктын јыдын Тырмак кандый деп билди?
3. Тырмак Борсыкты не керек ээчип барды?
4. Борсык нени јиди, оны канайып тапты, Тырмакты неле азырады?
5. Борсыктын уйазы кайда, кандый эмтир?
6. Тырмак айлы јуук болгонын канайып сести?

7. Тырмак ла Борсык таныжар тужындагы куучындашканын ологго өткөнип кычыр.

Јенү.

Тырмактын ээзи база ла јайлузына көчүп келген. Койлор семиретен тапту ла јакшы өй. Отык деп уулчак алты, Тырмак дезе — эки јашту. Экүнинг койлоп жүрүп, тапту ла ойнойтон тужы.

Тайгада не јок деер: чап-чанкыр тенгери, апару кей, јап-јажыл агаштар. Онон санг башка јараш кожонду куштар. Ичип ийзен, санаанг јалт эдер суп-сур суулар.

Је бир күн Тырмак арка јаар барала, јанбаган. Отыктын адазы оны канча күн бедрейле, таппай чөкөгөн.

Тырмак дезе бир сайак койго баштаткан үүрдинг бажын тозоло, турлу јаар үркидип ийген. Бойы бир кырланга чыкты. Ол тындап турза, ичкери өзөктө туйгактар тызыраганы угулды. Кулактарын сүүрейтип, бажын јайкап ајыктаза, бир мыйгак бозузын ээчидип, сунуп барат. Олорды суйман неме чөйилип-чөйилип сүрүжип отуры. Тырмак јеткерди сезип, ыркыранып ийди. «Э-э, бу бөрү эмтир!» — деп, ийт танып, бир оос үре салды. Куйругын мантаарга эптү болзын

деп суй салала, бөрүнинг бажын тозуп, одыра жолло түрген мантады. Эди-каны изип, сыр манга кире берди. Мыйгак тура түжүп, балазын сакып алат. Онон ойто ло кайа көрүп, элес-элес эдет. А бөрү десе эмештен ологго жууктайт ла жууктайт.

Тырмак бир кырлангы эбире сокты. Эм мыйгак ла бөрүнинг ортозы. Неме болбоды, сондоп калтыр. Тырмак бастыра ийдезин жууп, экинчи сойокты айлана сокты. Бат, мыйгак удур келип жат! Ол оп-соп, тура түшти. Көөркий балазы арыганына торт ло тыркырап туру. Энезинин көстөринде учы-куйузы жок чочыду. Ол кийинде бир бөрү, экинчизи десе тозуп алган деп бодогон ошкош.

Тырмак мыны ондоп, туура калыйла, мыйгакка жол берди. Бойы табыш та жок отура берди. Анг кайкап, бозузын төжиле ийдип, көндүрө желе берт.

Тырмак чыга калып, бөрүни сакый берди. Же жүреги көксине бадышпай тургандый. Анчамынча болбой, бөрү бат бу. Тырмак тыыдынып алала, өдүп жаткан жеткерге чурап барды. Артмарт, табыш. Тиштер тарс-марс. Туткан жерден тутам түк чачылат, капкан туштан калбак кан адылат. Бөрү күчтү. Азузы курч. Тырмак десе

сүмелү. Ол өштүзинин тамагынан ала койды. Салја чылап кадала берт. Бөрү айрылып болбой, чирей тебинди...

Эмди жанар керек. Је өрө турайын дейле, ойто жыгылды. Шыркалары сыстажат. Көстөринде кандый да оттор. Тамагы кургак, суузап турганы коркышту. Көрзө: байагы мыйгак бозузыла ыраак јокто туру. Ол ийтке катап-катап кайра бурылып, ичкери басты. Тырмак оны ээчий жылып барды. Учында ол ак өңдү сууга јеткен. Ийт ого кирип, ачаптанып ичет. Алтайынын аржаны бу эмтир. Арыган сыны јениле түшти. Мыйгак ого быйанду. Көстөри токыналу. Эрке балазын јалап, эмизет.

Энгир кирген. Тайга тып-тымык. Тырмак жылдыстарды койлорго тўндеп, турлузын сананат. Эди-каны изий берерде, ол ойто ло аржанга кирип эжинет. Кенетийин онын тумчугына одунын жыды сокты. Ылып барза: мўштинг тўзине анчы конгон болтыр. Аннын ичи-кардын таштап ийтир. Тырмак тойо ажанып, таң адарын сакый берди.

Кўн чыгарда, чалындар тостондожып суркуражат. Куштардын ўн алыжып турганы да сўреен. Айас, жылу кўн. Тырмактын санаазы жап-жарык.

Кечеги мыйгак качан ок аржанда. Ол ийтти сакып турган болгодый. Энелў-балалунын турганынын жаражын. Тырмактын сыны женилип калтыр. Ол аржанга аксагдап жетти. Ичип алала, амырай берди.

Тал-тўш. Мўштўр чаганала жытанат. Өлўндў аспандардын эдижи торт ло чарак куурып тургандый. Тырмак ўргўге алдырып, Отыкты эске алынат. Ол: «Тырма-ак!» — деп, кыйгырып туру ошкош. Ичи чым эделе, улуп ийди.

Шак мынайып ол аржан сууга ўч кўн эмденген. А мыйгак онон ырап барбаган. Ол ийтти сууга улай ла кычырып турган. Керек дезе бозузы Тырмакка жуук келеле, жыткарып кўргўн. Байла, ойноор кўўндў. Текшилеп-текшилеп ийер. Тырмак куйругын булгап, ары-бери анданар.

Бир күн ол эрте туруп керилзе, озогы бойы су-кадык. Колы-буды јенгил.

Мыйгак дезе ыраак јокто стоп турды. Тырмак оныла куйругын булгап јакшылажып, айлына јелип ийди.

Мыйгак оны ээчий басты.

Тырмак јолой амырап, барып ла јат. Кайа көрзө — бозулу мыйгак. Ыйдежип келеткен болбайсын.

Тырмак айылдың эжигине јелип јетти. Отык оны кучактай алды. Ол кырлан јаар көрөрдө, анда бозулу мыйгак туру. Кулактары талбак. Энелү-балалунын үстинде күлүмзиренген күн.

А. Ередеев.

1. Отык ла Тырмак кайда болдылар? Бу өйди ненин үчүн «тапту ла ойнойтон тужы» деген?
2. Тайгада бу өйдө кандый?
3. Тырмак аркада нени этти, нени көрди?
4. Тырмак мыйгакты бозузыла экүни бөрүден корып аларга, канайда сүмеленди?
5. Бөрүни јенерге Тырмакка не болушты?
6. Тырмак айлына не узак јанбаган?
7. Бу куучынга кандый јуруктар јураарын?

Тал-түш једип келди. Туман кайыла берди. Балык кармакка тудулбай барды. Бис бийик јараттан чыгала, чөлдин кырына једип келдис. Каа-јаа ла јерде өзүп турган бир жыраанын төзин эптү көрөлө, бого амыраар ла курсактанар деп шүүндис.

— Турналар үн алыжат. Кулагаарга угулат па? — деп, Байрым бут бажына туруп чыкты.

Бис турналар көрөргө соныркап, отурган јеристен турала, чөлгө кийдире бастыс. Айландыра турган кырларга курчаткан ла Чуйдын јаказына јетире чөйилген куба чөл бистин алдыбыска јайыла берди. Јаңы ла өзүп турган көк өлөң лө көк-јажыл чечектердин јараш јыды көгүске толуп, жүрегисти сүүндирип турды.

Бу канайып турган турналар деп, Байрым бистин алдыбыста турган төңөзөктөргө колын уулап көргүзет.

Көрөр болзо, турналар канаттарын јайып алала, нени де кетежип тургандый, јаңыс јерден көс албай, јайканыжып турды. Бис анда-мында јажынып, турналарга көрүнбеске өңөлөп, көңкөрө јадып алала, олорго јууктаарга ичкери јылгажактап турдыс.

— Бу төңөзөктөрдү ажыра јажынактар. Удабас ла кайкамчылу бије-ойын көрөрис — деп, Байрым биске шымыранат.

Узак та сакыбадыс. Тууразында турган бир турна јайканыжып турган турналарга базып келеле, бойынын тилиле нени де айтты ошкош... Турналар онын айтканын јарадып, бажырган аайлу баштарын кедейтип, кыркылдашты. Көрүп турзаас, ол ойын-јыргал баштайтан јаан тоомјылу турна болгодый. Ол бажын өрө көдүреле, эки-үч катап чөйө кожондойло, јалбак канаттарыла талбып ла ийерде, ойын-јыргал баштала берди.

Бастыра турналар эбиреде туруп, канаттарын салбайта јерге түжүрип ийеле, бут селип кара табаштарыла јангыс јерде тепсене бердилер. Онон бир бе, эки бе эжер турналар јангыс јерде тепсенип турган турналардын алдына чыгып келеле, отура түжүп бажырала, оорды айландыра бијелеп тургулайт.

— Чек ле бойдон јиит ошкош — деп, Байрым маказырайт.

Бије-јыргал көндүгип ле турды. Озо баштап турналар терен сагышка түжүп калгандый тееркек чырайын тартынып, јитке-мойынды корчойтып, айландыра эбирип келгилейт. Онон баштарын ийнине чалкойто салып алала, тумчуктарыла тырсылдадат, узун мойнын кенетийин көнгөрө эдип ийеле, эбиреде ээчий-деечий жүгүрижет. Бир кезек өйгө токтой түжеле, амырангылайт. Је мында да токтодынып болбой, јангыс јерде секирижип тургулайт. Сыранай ла энчигип болбой салала, ак кебистий канаттарын јайа тудуп, јерден өрө көдүрилеле, төнгөзөктөрдү эбире эки-үч катап учат. Отурган јерине ойто түжеле, кыркылдажып, јергелей тургулап алала, бой-бойын эркеледип турат. Учы јок ойын-јыргал катап ла башталат.

Је бу тужында турналардын көп сабазы арыган-чылаган, ойын-јыргалдан чөкөнгөн болгодый. Такталган төнгөзөктөрдүн ортозында жүк ле бир эжер эмезе сок јангыс турна, кезикте эки-үч турна күүни јанып калгандый, араайынан тескинижип тургулайт. Је бу байагы от-калапту бије-јыргал эмес.

Күн кырдан ажарга јууктап келди. Чөлдин үстинде энгир салкын көдүрилди. Кыймыктанбай

узак отурганыстанг улам бистинг колы-будыс, көгүс-белис чылап калтыр. Кем де ајарбас јанынанг кыймыктанып ийерде, ойын-јыргал тургузала токтой берди. Турналар чочыган бойынча, калактажып ийеле, ак канаттарын јайа тудуп, көк-айаска көрүнбей калдылар.

1. Турналардын бије-ойыны канайда өткөнин база катап кычыр.

2. Бу куучынга база кандый журуктар жураарга бар, айдып бер.

Чымалылар.

Мен колхозтын койлорын кабырып, агашташтын ортозында кобы-јикте көп јылдардын туркунына базып жүргем. Ол тушта бис койды јойу кабырганыс. Ол өйлөрдө кандый бир аннын, куштын ла тындунын кылык-јанын билип аларга сүрекей јилбиркеп жүретем. Је олордын кылык-јанын јангыс күнге билип болбозын.

Чанкырдын арказында, койу агаштардын ортозында, чадыр айылдар чылап, чымалынын уйалары содойып калган туратан. Изү күндерде койлорды тоқынадарга, мен олорды бу койу агаштардын ортозына, серүүн јерге айдап

келетем. Койлор кижн билбес кандый да жан аайынча бу уйалардын жанна жууктабайтан, онын жанн тепсебейтен.

— Сен, уулым, күнннн аайн агарып жүр. Эртн тура, күн жанн ла чыгар тужында, чымалынын уйазын аыктап көр. Олор түймежип ле кыймыражып турган болзо, аяс күн болор. Уйанын үстнде каа-жаа ла чымалы жорголоп турган болзо, тут күн болор. Калак, тут-жулакайга тük бас-тырдын. Аыктанып жүр — деп, койлорды одорго чыгарар алдында адам мени жаантайын жакарып туратан.

Улай ла аяс күндер турган. Айдарда, мен койлорло кожо серүүн эзндү ле койу агаштарлу жерден аырылбай тургам. Кезик күндерде мен анда койлорло кожо конуп та калатам. Чымалылардын уйазын ла олордын кылык-жаннн кетежип келгенимнен бери удай берген. Бу өйдннн туркунына мен олордын бир кезек кылык-жаннн билнп алгам.

Элден озо, олор бойынын уйазын ла балабарказын сүрекей сергелен каруулдап бат. Эртн тура, күн чыгар алдында, уйадан барган жолдын учында каруулчык чымалылар туратан эмтир. Уйага өскө чымалы кирбезнн деп кетежип, олор ары-бери өдүп турган чымалыларды бойынын ийнедннн кату эрнн саалыла үзүгнн жоктон шннн деп

туратан болтыр. Бу тужында каруулчыктар бир де јастырбай јат. Кандый бир астыккан өскө чымалы келгенде, тургуза ла билип ийеле, оны јолдон чыгара түртерге күчи јетпезе, кижинин кулагына угулбас түймеен-шакпырт баштайтан эмтир. Уйанын чымалылары каруулчыктарга болушып, өскө чымалыны бастыра јанынан арадап келеле, онын канаттарын кыркып, буттарын кемирип, јолдон чыгара сүүртеп салатан јанду эмтир.

Кезик учуралда, коштой јаткан уйанын јадын-јүрүмин көрөргө кайучылдар баргылайт. Олор өскө уйага једип ле келгенде, каруулда турган чымалылар тургуза ла јетирү эдет. Бу ла тужында уйанын кайучылдары олорго удур чүрчеле јеткилеп келет.

Олор эки уянын ортозында чийүде туштажала, бой-бойлорун аыктажат. Тушташкан кайучылдар буттарын чөйө тебинип, корчойо бүктелип, бой-бойлорун коркыдып ла жалтандырып тургулайт. Је кем де, неден де коркыбай да, жалтанбай да турат. Көп учуралда мындый туштажулар кериш-согуш јоктон, амыр-энчү өдөт.

Чымалынын уязынан коштой турган агаштарга јетире тепселип калган сары јолдорды спер, балдар, байла, көргөнигер. Је бу кайдөөн барган, не учурлу јолдор? Олор агаштардын ла өзүмдердин өштүзи — курт-конгыстарды јоголторго барган јолдор болот. Бир уја чымалы бир гектар јердин агаштарын ла өзүмдерин јеткерлү курт-конгыстан аргадап алат. Айдарда, чымалы тuzалу эмтир.

Балдар, чымалынын уязын чачпагар! Чымалыны корулап јүригер!

И. Сабашкин.

1. Чымалынын уязынан күннин айалгазын канайда билип аларын адазы канайда јартады?

2. Куучында чымалынын кандый кылык-јаңы керегинде айдылган?

3. Чымалы-каруулчыктардын бүдүрип турган ижи кандый? База катап кычыр.

4. Чымалы кандый туза јетирет?

Картаев Мызайдың ийттери.

Мызай эртен тура койлорын чеденнен чыгарала, кедери айдады. Эжиктин јанында јаткан јелбер ийттер тургулайла, койлордын кийнинен база бердилер. Мызай бойы ыраак барбай, ойто бурылып, мениле коштой тоормошко келип отурды.

— Койлорды кем кабырып баратан? — деп сурадым.

— Ийттер кабырбай — деп, ол көстөринин эбире јукачак терезин јымжак чырыштарга јуурып, күлүмзиренди. — Менин ийттерим торт ло койчылар. Бойлоры үүрди айдап апарар, бойлоры энирде айдап экелер. Түште кабырар, түнде каруулдаар. Олор менин эн артык болушчыларым.

Бойынын айтканынын чындыгын көргүзерге, ол кенетийин турала, кыйгырып ийди:

— Кайдаар, кайдаар айдап јадыгар? Мееске чыгараар!

Ийттер оны ондоп ийгендий, мантап барала, үүрдин бажын бурып, Мызай колыла көргүскен мееске койлорды ууландырдылар. Мен мыны ончозын кайкай бердим. Мызай дезе тоормошко ойто отурып, база ла күлүмзиренип ийеле, онон ары куучындады:

— Олор экү энелү-кысту. Нени ле айтсам, билип ийер. Бир катап кураан жылыйган. Энгирде үүрди айдап экелерде, тоолозом, бир кураан јок эмтир. Ачынганым не дейдин! Энезин тудала, чыбыктагам: «Бир кураан јок, кайда?» — деп. Балазы энезине килегендий, нени де айткандый кынгзып, кынгзып турала, оноң кырды өрө мантаган. Түниле јанбаган. Тан эртен уксам, кем де эжикти тырмап јат. Чыгып барзам — ийдим эмтир. Мени эдегимнен тартып турганы коркышту. «Бу не болды?» — деп, ээчий барып, кырга чыксам, жылыйган кураан мында орого түжеле, чыгып болбой, маарап турган эмтир. Ого сүүнгеним не деер!

— Ийттерим јакшы, јакшы — деп, ол учында мактанды...

С. Суразаков.

1. Мызай ийттерин «эн артык болушчыларым» деп не айткан?

2. Ийт кижиге јангыс ла кай кабыраына болужат па?

3. Бу куучынды кычырганга ийтле болгон кандый өскө учуралдар сагыжыга кирет, куучындап бер.

4. Иитти кижининг эн бүдүмјилү, иженчилү, чындык најызы деп ненинг учун айдып јат?

ТЕМАГА БЕРИЛГЕН ЖАКЫЛТАЛАР ЛА СУРАКТАР.

Бу разделде кандый тындулар керегинде кычырган-ганыңды эске алын.

1. Кычырган произведениелердин кажызына база журук жураар күүниң келди. Ол произведениеден талдап алала, бир канча үзүктөр кычырып бер.

2. Тындулар неле азыранып турганын билип алдың?

3. Отык деп уулчак ла оның ийди Тырмак керегинде сен база нени айдар эдинг? Олор экү жаан наҗылар болгоны кайдан билдирет?

4. Тындулар керегинде сен база кандый бичиктер кычырдың? Адап бер.

5. Тындулардан база кандый тынду кижиниң наҗызы болуп турганын билеринг?

6. Тындулар керегинде табышкактарды «Албатының творчествозы» деп разделден көр. Бойың кандый бир табышкак сананып тап.

Кыш

Кыш түжет.

Ак-айастагы Айдан
Алтайга мөнгүн төгүлет.
Ак жалаңда ак кайын
Мөнгүнделип көрүнөт.
Алтайыма кыш түжет.
Айдыңдалып кар түжет.
Ак жалаңда ак кайын
Ала жайын түженет.

Б. Суркашев.

1. Бу үлгерде кыштын кандый өңи көргүзүлгөн?
2. Жаңыс ла кайын агаш кышкыда мөнгүнделип көрүнөр бе?
3. «Ак кайын ала жайын түженет» дегенин канайда ондодун?

Агаш аразында кыш.

1

Бүри жок агаш соокко шуулайт.

Күскиде ак койондорго агаш аразында коомой.

Агаштар өткүрө койоннын кышкы тоны ыраактан көрүнүп турат.

Агаштар көбү карла бүркелди, агаш аразындагы актар агара берди.

Ак койондор сүүндилер. Эмди олордын кышкы ак тонын кем де көрүп болбос.

2

Баштапкы ла кар жаарда, аңдардын истерин көрөргө аңчы тергенип алды.

Агаш аразында истер көп. Бу мында агаштан агашка жеңил тийин мантай берген, мында түнде жоонмойын өдө конгон. Ак жерди кечире аякчыл, сүмелү түлкү мантап өткөн.

3

Јалбагынан јадар айуга агаш аразында ончозынан јакшы. Јуунчак Миша ичегенин күстен ала белетеп алган. Чибинин јымжак барбак бүрин сындырып, јыды јараш сагысту чобра сойып алган.

Айунын агаш аразындагы айлында жылу да, эптү де. Мишка төжөгинде жадып, бир жанынан база бир жанына аңданып турат. Онын ичегенине аңчы өңөлөп келгенин ол укпай жат.

И. Соколов-Микитов.

1. Кышкыда агаш аразында кыштап турган кандый тындулар керегинде кычырдыг?

2. Тийин мантай берген. Жоонмойын канайтты? Түлкү канайтты? Куучыннан керектү сөстөрдү табала, кычыр.

3. Јурукта ненин истери јуралган, айдып бер. Агаш аразында кандый тындулардын изин көрдин?

4. Куучыннын калганчы бөлүгин кычырала, јурук јура.

Јараш чиби.

Јаанды-јашты сүүндирген
Јаңы жыл деп байрамыс,
јаш бойысты јыргаткан
јаркынду јараш чибибис.
Анаң-мынаң мызылдап,
ортобыска бу келди,
олый-солый тебинип,
ойынды биске баштады.

И. Шодоев.

1. Јаңы жылдын байрамы качан өдөт? Оны не-
нинг учун сүүнчилү байрам деп айдарга јараар?
2. Јаңы жылдын байрамына балдар канайда бе-
летенип турганын куучындап бер.
3. Сен бойың бу байрамга канайда белетендиң?

Канатту најылар.

Эгирде башталган шуурган таңары јуукка
јетире токтободы. Салкын трубада күүлеп, тө-
ңөштөрдө эмиктерди сыңырадып, көзнөккө јар-
ма карды быдырада чачып турды. Төстөк лө ак
јерлердин карын јалмап, јуукаларга ла чеден-
дердин јанына кептей согуп, ак төңичектер эдип
күртеп салат. Кезикте салкын көзнөктин шилин
токылдадып, ононг тышкары чеденнинг эжигин

ачарга тургандый калырадып, жүзүн-жүүр шулу-рып, сыгырат.

— Эмди койноктор канайып туру не? — деп, Алтынай энгирде шуурганды тыгдап, адазынан сурады.

— Койноктор жылу тонду, өдүктү, эмди жыраанын төзинде эмезе күртке киргилеп алган уйуктап жадыры не база.

— Мындый соокто түлкүчек нени эдип жадыры не, ада?

— Түлкүчек жылу ичегенде эмезе ыжык көндөйдө куйругын төжөнип алган, тыйрыя жадала, уйуктап жаткан болор — деп, адазы каткырды.

— Кушкаштарга, байла, эмди соок болор, олардо жылу уя бар эмес, — Алтынай шуурганнын ыйын тыгдап сурады.

— Чын, куштарга эмди сырангай күч өй, балам. Соокто курсак табарга күч — адазы көзнөктинг жанына базып келеле, жартады.

— Слер меге кормушка эдип берзеер, ада. Мен кушкаштарды азырап турарым — деп, Алтынай адазына көзи карарып көрди.

— Је, эдип берерим, балам, эдип берерим. Эмди уйукта, кара көзим. Эртен сеге көп кушкаштар келер, эртеннен ары канатту нажыларлу болорын — адазы кызын эркеледип, жаан алаканыла бажын сыймады.

Эртен тура шуурган токтоп калды. Соок-Таадак көзнөктинг шилинде кайкамчылу журуктар журап салганын Алтынай уйкудан турган ла бойынча көрүп ийди:

— Кандый жараш журуктар! Мен билерим кем жураган.

Энези күлүмзиренди:

— Түниле адан ла журап турган эди.

— Ю-ок, адам эмес! Колы да жок, буды да жок, а журап билер. Ол кем, эне, капшай табыгар.

— Таптым, балам, таптым. Ол Соок-Таадак эмтир не.

Алтынай ажанып алала, тышкары чыкты. Болчок-болчок күрт төнгичектер күнге көгөлтирим өңдү мызылдап жатты.

— Кандый жараш бу ак төңдөр! Жараш де-зеер, ада? — деп, Алтынай сүүнип, чеденнинг жанында күртке чыгара жүгүрди.

— Эйе, сүреен жараш. Эмди бу јодрого кормушка илерис — деп, адазы јодро јаар басты.

Кызычак ла адазы кормушканы јодроныг будагына илип салдылар. Алтынай кормушкага калаштынг оодыгын, эттинг оок јуузын салып, буудай уруп койды.

Удабай ла кажаганнанг кара јаакту сары јигей јалтаныш јогынанг учуп келеле, кормушкага отуруп, капшай-капшай ажана берди.

— Көр, көр, балам, сеге ончозынан озо сары жіјегей айылдап келди.

— Бу көктөш эмтир не! Көктөш, көктөш, нөкөрлөринг кайда? — деп, Алтынай сүүнип кыйгырды.

Сары жіјегей «динь-бинь» деп каруузын берди.

— Көрзөнг, балам, бу кушкаш сеге «Алтынай, быйан болзын» деп айдып туру — деп, адазы кызычакты көкитти.

Түште Алтынай кормушкага база курсак салып койорго чыгарда кормушкада төрт сары жіјегей, эки кызылтөш, он кире боро кушкаштар отурдылар. Олор Алтынайга нени де айдып тургандый, сүүнчилү чыйкылдажып, кару көргүлөп турган.

— Бот, балам, кандый јакшы. Канатту најыларын кичееп јат. Кушкаштар соокко чарчабай, кышты јакшы чыкса, јайгыда көп ашты, садтарды, мааланы каршулу курт-конгыстардан корып берер деп, адазы Алтынайды эркеледип сыймады.

1. Койонокторго ло тўлкўлерге кыш ненин учун каршузын ас јетирет? Бу сөстөрдди куучыннан кычырып бер.

2. Кушкаштарга кыш күч өй болуп турганын кайдан билип алдын?

3. Соок-Таадак көзнөктин шилине неге түңгей журуктар журап салганын көрдин? Куучындап бер.

4. Алтынай кушкаштарды неле азырады? Сен бойың кушкаштарды неле азырадың?

5. Ашты, садтарды, мааланы каршулу курт-коңыстардан корыырына Алтынай канайда болушты?

Бала тужым.

Бу мениң деремнем:
бу төрөл јерим;
мен кайыр кырды төмөн
чанакту шунгуп ийдим;
чанагым антарылды,
јалбагынан мач эттим!
Кырды төмөн тоголонып,
терен карга көмүлдим.
Нөкөрлөрим — уулчактар
кырдың бажында турат,
түбегимди ајарбай,
сүүнип-јыргап каткырат.
Јүзим, колым — бастыра
карла шыбалды...
Меге карда шыра,
балдарга дезе каткы.

И. Суриков.

Ўлгерге келишкедий журук жура.

Јылдык өбөгөннің ус балдары.

Јылдык өбөгөндө үч кыс ла бир уул болгон. Ак торко тонду, апагаш ару чырайлу Кыш — уулы, јажыл торко тонду, јараш комыс үндү Јас, кебис чоокыр тонду, кеен јараш чырайлу Јай, сары торко тонду, алтын-сары чачту Күс — кыстары болгон. Кажызы ла иштеңкей, кажызы ла ус. Је андый да болзо, бир катап Јылдык өбөгөн балдарына мынайда айтты:

— Баатыр бүткен Кыш уулым, ус колдорлу кыстарым, бойыгардың узыгарды карган адагарга көргүзигер. Јүрегим сүүнзин.

Ишти эн ле озо Кыш уулы баштады. Ол јаландарды, кырларды ак јуурканла бүркеди. Агын сууларды кечире күскүдий јалтырууш күрлер салды. Чибинин јажыл бүрлерине мөнгүн јинјилер илди. Туралардың көзнөктөрине кайкамчылу јуруктар јурап салды.

Јылдык өбөгөн Кыш уулының ижин көрөлө:

— Иштенип билетен эмтиринг, баатырым, — деп, уулын мактады.

Кыш аказының кийнинен ижин Јас кызы баштады. Јас јердин үстине јажыл торко јайды. Ончо агаштарды јажыл чачту этти. Кожончы куштарды кобыларга, кырларга, јаландарга божо-

дып ийди. Күннинг чогын изитти. Суулардын тош күскүзин кайылытып турды.

— Иакшы ус болуп бүдүптиринг — деп, Ылдык өбөгөн Иас кызын база мактады.

Иас эезининг кийнинен сыйны Иай иштенип баштады. Ол эезининг ижин онон ары көндүктирди. Иаландарга, кобыларга, арка жерлерди жакалай жүзүн-жүүр өңдү чечектер өскүрди. Агаштардын бүрлерин, жалбрактарын там жарартып, жаанатты. Күннинг чогын там изитти. Агын суулар ол изүге жылыды. Ай канатту куштар агаштарда, жырааларда уйа тартып, түни-түжиле кожон салып турдылар.

Бу да кызынын ижин Ылдык өбөгөн сүреен тын жаратты.

Сырангай учында кичү кызы Күс иштенди. Күс Алтайдын үстине күрен-сары торко жууркан жайып ийди. Ан-куштарды, ак малды ончозын семиртти. Албаты-жонды ончозын токсындырды. Балалу ан-куштардын балдарын чыдатты. Ие күннинг чогын эмештен астадып турды. Кезикте жааш, салкын да божодып ийет. Ондый да болзо, ончо улус Күсти тын мактайт.

Балдарынын ижин көрөлө, Ылдык өбөгөн оморкоды:

— Ончогор ус бүткен эмтиреер, кару бал-

дарым. Кажыгар ла ижигерди ак-чек бүүрдигер. Карган адагар сүүнип отуры.

Ж. Кыдыев.

1. Ялдык өбөгөнниг балдары кандый устар эмтир?

2. Ялдык өбөгөнниг Кыш уулы керегинде кандый үлгер эмезе кожон билерин? Куучындап бер.

3. Яс кызы ижин баштаарда, ар-бүткен канайда кубула бергенин кычырып бер.

4. Яй сыйны Яс эезинин кандый иштерин онон ары көндүктирген? Ол керегинде бойынныг сөстөринге айдып бер. Сеге бу өйдө анчада ла не жарайт?

5. Нениг учун Күсти улус тыг мактайт? Бу өйдө сениг жүрүминде кандый кубулта болуп јат?

ТЕМАГА БЕРИЛГЕН СУРАКТАР ЛА ЈАКЫЛТАЛАР.

1. Баштапкы кар јаарда ар-бүткен канайып кубулып турганын куучындап бер.

2. Кышкыда ар-бүткен кандый болуп турганын көрүп жүргени аайынча јурук јура.

3. Чөрчөктө кыштын келгени керегинде канайда айдылганын куучындап бер.

4. Кышкыда балдардын ойын-жыргалы керегинде айдылган үлгерди кычыр. Бойун кышкыда канайып ойноорго сүүп турганын куучындап бер.

5. Кыш керегинде кандый табышкактар билерин?

6. Кандый тындулар керегинде кычырдын? Олор кышты канайып өткүрүп турганын билип алдын?

7. Кыш керегинде сен кандый куучындар, үлгерлер, чөрчөктөр кычырдын? Олордын кажызы сеге жарады?

Иш — кижининг сүүнчизи

Кожоң.

(Узүк.)

Таң адып јат, турыгар,
Теренг уйкуны таштагар!
Јарыкла бачымдап,
Јарыжып жүрүп иштегер!..

Кичү балдар үрензин,
Күүни өзүп ойгорзын!
Күжүренип үрензе,
Күнди көрөр јажына.

Ада-энезин күндүлеп,
Ак-бичикке үрензин.
Ар-јакшыга кичеенип,
Ак-чегинче жүрлезин.

Ак-жарыктын жаражы
Ачык көскө көрүнөр,
Ак-бичиктин ойгоры
Айлаткыш көгүске эбелер.

Эш-немеге үренбей,
Эптү сәсти ондобой,
Эл керегине жарабай,
Эштекке түнгей болбойлы.

Билер кижиге бир сөс,
Билбес кижиге мун сөс деп,
Укаалу сөстин учурын
Ундытпагар, нажылар.

М. Мундус-Эдоков.

1. Јаан да, јаш та улустын эн каруулу кереги не болгонын билип алдын ба?
2. Бичик билер кижі «күнди көрөр јажына» дегенин канайда ондодын?
3. Ак-чек жүрер дегени не?
4. Кожондо кижі кандый болгоны коомой деп айдылган?
5. «Иштенкејдин ижі көп, јалкунын эрмеги көп» деп кеп сөсти неге учурлап айткан?

Ленин канайда үренген.

Ленин јакшы үренген, сүрекей јакшы үренген. Гимназияны божотконы учун ол алтын медаль алган.

Бийик үредүлү заведениеде ол база сүрекей јакшы үренер аргалу болгон, је ол революционер болгонынан улам оны јамылулар университеттен чыгарып ийген. Революционерлерди јамылулар сүүбейтен. Каан да революционерлерди үредерин јаратпайтан...

Ленинненг өскө кижии болгон болзо, бийик үредүзи јок артып калар эди. Ленин дезе андый айалгага јөпсинбеген.

Ол энезине: «Мен бийик үредүлү школды кыйалта јогынанг божодорым» — деп айткан.

Ленин министрге заявление (угузу бичик) ийген. Ол бийик те үредүлү школдын экзамендерин ончозын бир уунда табыштырарга јөп сураган.

Министр оны кайкайла, сананган:

«Ол канайып ончо экзамендерди бир уунда табыштырарга турган? Бийик үредүлү школо ол үренбеген. Је кем јок. Мен ого јөпти берерим, је ол түнгей ле экзамендерди табыштырып болбос».

Министрденг јөпти алала, Ленин экзаменге тыгыда белетенген. Ол түжине ле кигаларла

отурган, кычырган, бичиген, өскө албатылардын тилдерин үренген, көчүрген, өскө дө иштер эткен.

Ол садта, койу липа агаш өскөн аллеяда кабинет эдип алган, стол, скамейка тургускан. Күнүн ле эртен тура ого барып, түшке јетире анда јангыскан белетенген.

Түште ажанып, амырап, сууга эжинип алган кийинде база ла анда барып, үч эмезе төрт час иштенетен.

Энгирде, прогулканын ла суула јунунганынын кийинде төрөөндөри оны база ла книгала иштеп јатканын көрөтөн. Онын көп узак үренип турганын төрөөндөри кайкап, ол онын су-кадыгына коомой салтар јетирбезин деп чочып туратандар.

Ленин ологро айдатан:

— Кижиде амыраарын чындык, билгир төзөзө, сүрекей көп үренер ле иштеер аргалу.

Чындап та, Ленин билгир амырайтан. Бир час иштейле, оног гимнастика эдетен. Онын согында база бир-эки час бичип, сууга барып эжинетен, амырап, агаш аразына барып, ойто ло книгалар алып үренетен.

Бойынын садта јайгы кабинетинин јанында, столдон ыраак јок, турник јазап алган, бир канча өйдиг бажында турникте упражнение эдип туратан.

...Ол эки јыл анайда сүрекей тын үренген.

Бу өйдиг туркунына ол университеттинг толо курсын өткөн, студенттер дезе оны төрт жылга өдөт.

Ленин бастыра экзаменди табыштырала, баштапкы степеньдү диплом алган.

Профессорлор ончозы айдышкан:

— Бу кайкамчылу! Слер университетте үрен-бегенигер, бистинг лекцияларысты укпаганыгар. Слер канайып сүрекей јакшы белетенгенигер? Слерге, байла, кем-кем болушкан болор.

Ленин айткан:

— Јок, мен јангыскан белетенгем.

Оны угала, профессорлор оног тынг кайкашкан. Министр дезе кайкаганынан колдорын тарпайтала туруп калган.

Је профессорлор ло министр Лениннинг сүрекей сагышту ла јакшынак эп-сүмелү болгонынан башка, сүрекей иштенкей болгонын билбегендер. Онын андый иштенкей болгоны физкультурадан камаанду болгон.

Онын учун Ленин бойынын үредүзин андый јакшынак једимдерле божоткон.

М. Зоценко.

1. Бу куучыннан Лениннинг јадын-јүрүми керегинде нени јангыдан билип алдыг?

2. Ленинди университеттен ненинг учун чыгарган? Оны база катап кычыр.

3. В.И. Ленин бийик үредүни канайып алар деп сананды?

4. Ленин экзамендерге канайда белетенди? Университетти божоткон учун кандый диплом алды?

5. Үредүни жеңүлү жакшы божодорго Ленинге не балушты?

Субботник.

...Орооныска бойынын хозяйствозын жаңыдан тударга келишкен. Ол тушта улу керек башталган: советский улус байрамдарда эмезе тегинде күндерде жуулып — иштен бош өйлөрдө — бойынын ороонына болужарга, төлү жогынан иштегендер.

Бу керекти Московско-Казанский темир жолдын ишмекчи-коммунисттери 10 майда 1919 жылда баштаган.

Олор жакару, кычыру жогынан, бойлорынын күүн-санаазыла чого чачылган таштанты паровозторды коскорып аңылаган, элентизи жеткен тузалангадый частытар бедреген, поездтердин таш көмүр ле одын кошторын түжүрген.

Озо баштап, анайда бойынын күүн-табыла иштейтени неделенинг учында, суббот күндерде

өдүп туратан. Онын учун советский улустың андый ишке јуулганын субботник деп айдар болгон.

Московско-Казанский темир јолдын ишчилеринен јозок алып, андый субботникти өскө дө темир јолдордын, заводтордын ла фабрикалардын ишмекчилери өткүрип туратан.

1920 јылда 1 май Бастыроссийский субботник деп јарлалган. Бу сүүнчилү байрамдый күнде ончо јерлерде, Кремльден ала ыраак Сибирьде ишмекчи посёлокко јетире улус субботникте турушкан. Улус ишке, байрамга чылап, оркестрлү баргандар.

Ол күн сегис час эртен тура Кремльде үч катап пушкадан аткан. Ишмекчилер, служащийлер ле Кремлёвский военный школдын курсанттары площадька јуулган.

Качан ончо улус ишке военный стройло барарга рядтарла туруп аларда, Кремльдин коменданты айткан:

— Нөкөр Ленин субботникте туружарга келип јат.

Владимир Ильич түрген базытла ичкери барды.

Военный школдын комиссары Лениннин јаан јашту болгонын ајаруга алып, оны колоннаның он јанында ончо улустаң озолой тургузар деп

сурады. Комиссардын көргүскен жерине Ленин барып, туруп алды. Команда угулды:

— Рядтарга турыгар!

Онын кийнинде:

— Он жанына бурылып, ичкери базыгар!

Ончолоры жуучылдар чылап, музыкага келиштире, бир кижидий базып, Кремльдин жанында чогулган тоормоштор, таштар, досколор ло чөпчөбир жаар барган. Мында ок оодылган абрачанак жатты; жерде снарядтардын жарылган ойдык оролары көрүнөт. Бу ончозы Октябрьский революцияда акгвардеецтерле өткөн тартыжудан арткан.

Кремльдин площадин бир күннин туркунына бастыра бу чөп-чөбирден арутап, жарандырып алар керек болгон.

Ишти озо баштап тоормоштордон баштаган. Кажы ла тоормошты эки кижы, жоон тоормош болзо, төрт кижы апарып турган. Ленин бир военный кижиле кожо иштеген. Военный Ленинге тоормоштын чичке учын берерге, бойы жоон учынан көдүрерге кичееген. Владимир Ильич оны билип ийеле, тоормошты военныйдан озо тудуп турган.

Анайдарда, военный айткан:

— Меге жирме сегис жаш, слерге дезе бежен. Ленин тоормоштын уур учын көдүрүп, ийнине салала, күлүмзиренген:

— Мен жаан болзом, мениле слер сөс блаашпагар.

Тоормошторды площадьтан ончозын апарала, онын согында дуб агаштан кескен кыскачак жоон болчок төгөжөктөрдү тулку агаштарга салып, алты кижы апарып турган. Бу жеңил эмес иш болгон; онын учун ого темиккенде ишмекчилерден тер тамчылап туратан.

Бу өйдө Владимир Ильичле кожо үч курсант ла эки ишмекчи иштегендер.

Бир ишмекчи Ленинди көрүп-көрүп турала, айткан:

— Владимир Ильич! Сперде мынанг да јаан учурлу керектер бар, јаныгар, бис спер јогынанг бу ишти бойыс та бүдүрип ийерис.

Владимир Ильич каруузын мынайда јандырган:

— Бу керек эмди энг ле јаан учурлу.

Јаркынду күнненг ле коштой Ленин иштеп турганынанг улам ончо улуска ол туштагы ууркүч иш байрамдый сүүнчилү деп билдирген.

Кажы ла кижии иште озочыл болорго сананган, кокыр, каткы, кожонг угулып турган.

Иштинг учкары ончолоры арыган, амыраарга ла танкылаарга отура түшкендер.

Владимир Ильич танкы тартпайтан, амыраарга да турганы јок ошкош. Ол кезикте час јаар көрүп, кезикте чогып салган таштарды ла сүрее-чөпти ајарып, көрүп турган. Ононг ол амырап отурган нөкөрлөрининг јанына отурган. Кем де ого танкы берген. Ленин танкыны албаган, гимназияда үренип турарда танкылап баштаганын ла ононг јаан удабай таштайла, эмдиге јетире танкылабай турганын куучындаган. Ончо улус Владимир Ильичле узак куучындажар деп сүүнип турган, је ол база ла часты алып көрөрдө, онынг кайда да барарга менг деп турганы билдирген.

Амыраган кийинде носилкала таштар ла чөп-чөбир тажып төгөри башталган.

Ленин мендеп, ишти алдындагызынан түрген бүдүрерге кичееген. Субботник божоорго жетире тоолу ла минут артарда, ого барарга келишкен: ол күн оны Карл Маркска кереес жазал тургузар јерде сакып тургандар.

Площадьта иш те көп артпаган болгон. Субботниктин туружаачылары ишти түрген божодоло, арыган да болзо, јакшы күүн-тапту јангандар. Бүгүн омор, чындап та, јаан учурлу керек бүдүрген — келер субботникте оноң көп улус туружар — элбек Совет орооннын ончо толыктарынан јангыдан миллиондор көдүрилер.

А. Кононов.

1. Эң баштапкы субботникти качан, кайда, кем баштаган, ол канайда өткөн?

2. 1920 јылда I майда өткөн субботниктин аңылу башказы неде?

3. Кремльде өткөн субботникте Ленин ненин учун турушкан, канайда иштеген?

4. В. И. Лениннин «Бу эмди эң ле учурлу керек» деп айтканын канайда билгенинди куучыннан темдектер алып, јартап айт.

5. Бу куучыннан Ленин керегинде база нени билип алдын?

6. Эмдиги өйдө субботниктер ле воскресниктер канайда өдөт, ол күндерде балдар жаан улуска канайда болужат?

Элбек јаланда.

Узун, элбек јаланда
үүр койлор сеп-семис.
Койлорынын јанында
Учур — койчы эјебис.
Кобы јерде отогон
койлор түги апагаш,
торко учуктый толголгон
алтын түги јап-јараш.
Эрчимдү јакшы иштезе,
элде-јондо мак болор.
Толгомолу түк берзе,
Төрөлине сый болор.

Ч. Чунжеков.

Кижн сүмелү.

Тананын ада-энези городко көчөрдө, ол жүк ле бүдүн-жарым жашту болгон, эмди ол алты жашту. Городко көчкөн кийинде энезиле кожо журтка баштапкы ла келгени бу. Мында, фермада, Тананын энезинин эжези иштеп јат. Бүгүн Тананын энези эжезине уй саарга болужарга келген.

Күн кырдын бажына отура берди. Умчылары тазырайыжып, саамчып калган уйлар јангылады.

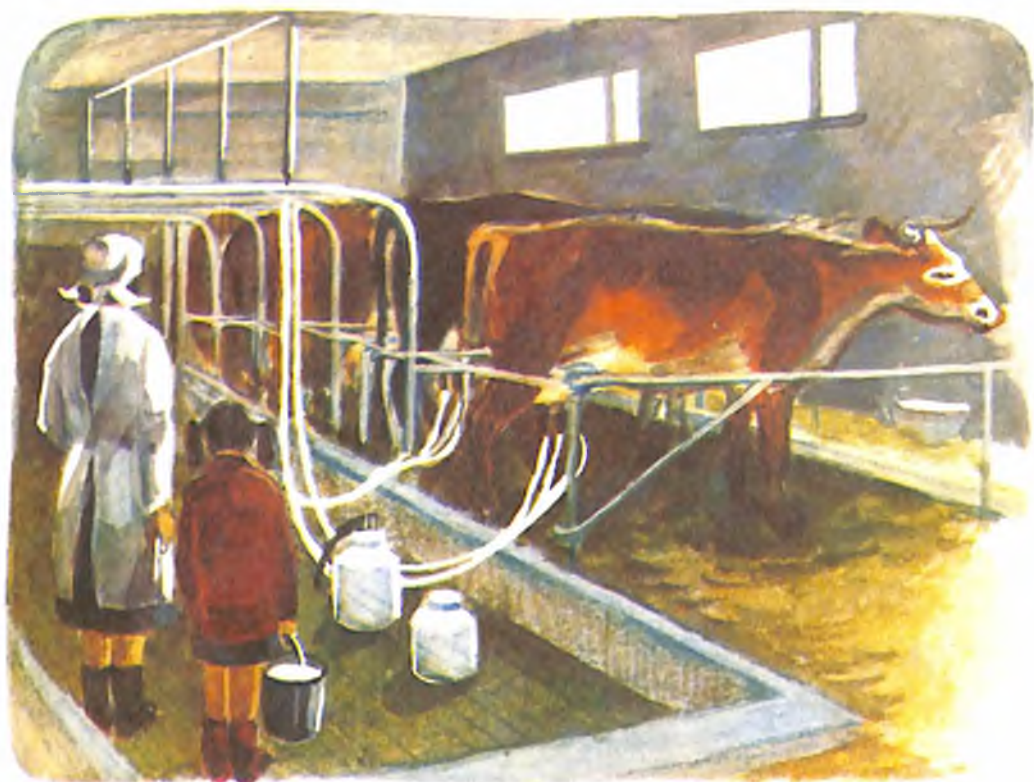
Уй саачылар көнөктөрн алып, уйлар јаар бастылар. Тана көрзө, уй саачылар уйларды колло саабайт. Олор уйларды кичинек темир чеденге кийдирет. Онон уйдын эмчегин јылу суула јунала, ак бөслө арчып, тулку-тулку темирлерге сугат. Јаан удабай, уй саалган дейле, оны темир чеденнен чыгарып ийгилейт. Сүтти дезе экелип, јаан флягага ургулап ийет.

Тана мыны сүрекей кайкап көрди. Энезинин јанына базып келеле, сурады:

— Бу не, эне?

Энези база бир уйды кийдирип, онын эмчегине тулку темирлерди сугуп, кызына јартады:

— Бу электродойка. Эмди фермада уйларды электричествонын болужыла саап јат. Ол ончо

јазалдарды электродойка деп адап јат. Ферма-
да уйлар көп, колло саарга күч. Онын учун
улустын ижин јенилтерге электродойка эткендер.

Бу өйдө уй саалып калды. Энези үчинчи уйды
кийдирди, оног ары куучындады:

— Мен алдында база фермада иштегем.
Јирмеден ажыра уйды колло саайтаныс. Кижининг
колдоры сүрекей оорыйтан. Эмди көрзөң,
машина саап јат.

— Электродойканы кем эткен, эне?

— Оны городто заводтогы ишмекчилер эткен.

— А колхозтор городко нени берип јат? —
деп, Тана јилбиркеди.

Энези ле таай эжези уйларды темир чеденге кийдирип, чыгарып ла турдылар. Экүнинг куучынына таайы киришти:

— Бистер — колхозчы улус. Городтогы иш-мекчилерге сүт, саржу, эт берип жадыс. Олор биске жүзүн-жүүр машиналар ийип жат... Билдин бе?

— Билдим — деп, Тана бажын кекиди.

Күннинг калганчы чокторы кырлардын бажында бартыр. Улус десе ол камык уйларын чүрче ле саап койдылар. Бир кезек бозулар энелерин эмгилейт. Көп сабазы энелерин керек-сибейт. Олор сүтти көнөктөг ичетен эмтир.

Тана энезиле кожо кичинек болчок турага кирди. Мында санг башка машина күүлеп турды. Онын үстинде — жаан тас-казан. Уй саачылар сүтти ол казанга ургулайт. Казанның эки жанында эки чорго.

— А бу не? — деп, Тана база ла энезинен сурады.

— Бу сепаратор — деп, таай эжези жартап баштады. — Көр, кандый сагышту машина. Казанга урган сүт төмөн түжүп жат. Бу эки чоргонын үстинде тарелкалар бар. Олор келген сүттинг каймагын айрып, бу чорголо агызып жат. Бу чорголо десе көксүт агып түжет. Анда каймак жок. Оныла бозулар азырап жадыс.

Анайып тўн кирди. Тана агаш айылдын тўндүгинен жылдыстарды көрүп жадала, уйуктап калтыр.

Тананы энези ойгозып ийерде, күн өксөп калган эмтир. Улус уйларын туку качан саайла, эмди чайлап отурды.

Тана жүзин јунуп алала, столго отурды. Таай эјеzi столго каймак, курут, быштак, калаш салды. Алтай чайды Тана сүрекей соныркап ичет.

— Таай эје, курутты неден эдип јат? — деп, Тана јип отурган курудын ајыктап, сурады.

— Сүтти бис неден алып јадыс? — деп, таай эјеzi удурa сурады.

— Уйдан.

— Сүттен нени алып јадыс? — Таай эјеzi база ла сурады.

— Сүттен каймак алып јадыс.

— Сүттен база нени эдип јат? — деп сурайла, таай эјеzi бойы каруузын берди:

— Сүттен чеген ачыдар. Чегенди сен билерин, ичкен. Чегенди кайнадала, аарчы, сарзу алып јат. Аарчыдан курут эдер. Сарзуны уйга берер. Чеген ле сүтти колыштырып, быштак сыгып јат. Сүттен анан да өскө көп курсак белетеерге јараар. Эмди билдин бе?

— Билдим — деп айдала, Тана сананып

отура берди. Онон кенейте сүүнип, тура жүгүргөн айасту айтты:

— Сүттен база нени эдип јатканын мен билерим: творог, кефир, сыр.

— Чын, чын, Тана. Сүттен улус нени ле эдип јат — деп, таай эјези сүүнди.

— Мен билерим — деп, Тана айагын тургузып, сүүнип айтты. — Кижн сүмелү. Ол сүрекей санаалу. Уйды саап алала, сүдинен јүзүн-јүүр аш-курсак эдерге үренип алган.

Т. Шинжин.

1. Тана улус уйды канайда саап турганын билер болгон?

2. Ол фермада кандый солун неме көрди?

3. Сепараторды ненин учун «сагышту машина» деп таай эјези јартап айткан.

4. Сүттен кандый курсак эдип турган эмтир?

5. Городто јаткан улустын ижи-тожы керегинде нени билерин? Јурт јерде јаткан улустын ижи-тожы керегинде нени билерин?

6. Куучынды ненин учун «Кижн сүмелү» деп адаган?

Ырыс эрчимдү иште.

Өлөңдү деп өзөкти көргөндө кырлары жабыс, жалаңдары элбек, жайым көрүнөт. Мында аш өскүрөргө, малга өлөң белетеерге сүрекей жакшы жер. Маала ажы маалкаду жогынан жакшы быжып турат.

Өлөңдү журтта «Кызыл Черү» деп колхоз болгон. Колхозто уй-малдын фермазында иштеер улус жедишпей турган. Је Салбашева Койрынгашты фермада иштеерине кем де кычырбай турды. Койрынгаш уй саачы болуп иштеер күүндү, оны бойы правлениеге айдып болбой жүрди. Бир күн конторага кирип келзе, колхозтын председатели нени де бичип отурды. Койрынгашты көрөлө, карандажын столго салып койоло, сурады.

— Кандый суракту келдигер?

— Иш сурап келдим.

— Уй саачы болуп иштееригер бе?

— Иштеерим — деп, Койрынгаш түрген айдып ийгенин бойы да билбей калды.

— Је айса бүгүн энирде келип, уйларды колыгарга тоолоп алыгар.

— Је алгайым, саабаган уй беди, иштебеген иш беди. Иштеп көргөйим ле — деп айдала, өрө туруп, эжиктен сүүнчилү чыкты.

Салбашева Койрыгаш анайып колхозто уй саар иште јирме алты јыл иштеген. Бу өйдин туркунына ол бойынын ижинде нени ле көргөн. Јолында көп буудактарды јенип өткөн. Койрыгаш уйларынан бир де тын коротпой, јакшы азырап, јангы чыккан јаш бозуларды ончозын корып алатан. Онын учун онын колындагы уйлар ла јаш бозулар, өскө уй саачылардыйына көрө, семис, сүттенгир, оору јок јакшы туратан.

Эрчимдү иштү Койрыгаштын жүрүминде көп сүүнчилер де болгон: јакшы ижи ле бийик једимдери учун ол Улу Төрөлибистин жүрегин — Москваны көргөн. Јурт хозыяствонын Бастырасоюзный выставказына барып, озочылдардын једип алган једимдерин көрүп келген.

Выставкадан келген кийинде уйлардын сүдин көптөдөрине ле бозуларды ончозын торныктырып аларга Койрыгаш алдындагызынан тын кичеенген.

Мынан улам онын иштеги једимдеринин көргүзүлери јылдын јылга бийиктеген. Онын учун партия ла башкару Койрыгашты медаль ла кайралдаган.

Иштин озочылы Салбашева Койрыгаш эл-јон ортодо тоомјылу, бүдүмјилү болуп, Совет јанга ла ырысту жүрүмине сүүнип жүрген.

Ч. Чунжеков.

Бойынын колдорула.

Ўредүчи балдарга коммунизм тужында кайкамчылу жүрүм болоры ла кеен-јараш городтор тудулары керегинде, улус бойынын күүниле климатты кубуларга үренип алары ла түндүкте түштүк јердин агаштары өзөри керегинде куучындаган.

Ўредүчи көп солун неме куучындап берген. Балдар сүрекей ајарулу уккандар.

— Је бастыра ол једимдерге једерге, эмди де көп лө јакшы иштенер керек! — деп, ўредүчи кожуп айтты.

Балдар класстан чыккылап келерде, бир уулчак айткан:

— Мен уйуктап калала, коммунизм тужында ойгонып келетен болзом!

— Онызы јилбилү эмес! — деп, экинчи уулчак јара киришти. — Коммунизм канайып тудуларын мен бойымнын көзимле көрүп турарына јөпсинедем!

— Мен дезе оны бойымнын колдорымла тударга турум! — деп, ўчинчи уулчак айтты.

В. Осеева.

1. Ўредүчи куучынында кандый јилбилү немелер айтты? Олорго једерге нени эдер керек деди?

2. Балдар үредүчининг куучынын нениг учун сүрекей аярулу уккан?

3. Уулчактардын кемизининг айтканы чын деп бодоп турун?

Јамачы.

Бобкада јажыл өнгдү јакшынак штан бар болгон. Штанын ол сүрекей сүүп, јаантайын мактанып туратан: «Көрзөөр дө, уулдар, менде кандый штан. Солдатский штан!» Ончо уулчактар оны көрүп, каран күйүнип туратан, Бобкадан өскө кемде де андый јажыл өнгдү штан јок болгон.

Бир катап Бобка чеден ажып јадала, јакшынак штанын јыртып алган. Ол арай ла ыйлабай, капшай јанып, јамап береер деп энезине јайнаган.

Энези ачынып, арбана берген:

— Сен чедендер кырлап, штанын јыртарын, мен дезе оны јамайтан турум!

— Мен база јыртпазым! Јамап берзеер, эне!

— Бойын јама.

— Мен јамап билбезим ине!

— Јыртып билер болзон, јамап та бил.

— Айса мен мынайда ла јүрерим — деп ки-миренеле, Бобка тышкары чыкты.

Уулчактар онын штаны јыртылып калганын көрөлө, электеп каткырыжа бердилер:

— Штаның ыртылып калганда, сен кандый солдат болотон?

Бобка актанып айтты:

— Јамап береер деп, энемди сурагам, ол дезе болбогон.

— Солдаттын штанын энези јамайтан ба?— деп, уулчактар айдышты.

Мыны угала, Бобка уяла берди. Ол айлына јанала, энезинен ийне, учук ла јажыл өнгдү јамачы сурап алып, штанын јамады. Јамачылаарга јенил эмес. Ого үзеери, Бобка сүрекей мендеп, колын ийнеге кададып турды.

— Бу сен не кадап турун? Ох, шилемирди сени! — деп, ийнеге арбанып, колын кадатпаска, онын сырангай ла учынан тударга кичеенет.

Арт-учында штанын жамап алды. Је јамачы, отко чоҥгон јаргак чылап, айландыра јуурылып калган учун, штаннын келтегей сырканчагы кыска көрүнөт.

Јамап алган штанын ајыктап көрөлө, Бобка арбанды:

— Је бу неге јараар неме? Јыртык та болгонынан коомой. Такып јамабаганча болбос.

Бычак алала, јамачызын сөгүп ийди. Онын кийнинде оны түзедип, јыртылган јерге јаба тудуп, химический карандашла айландыра чийүлеп алала, катап јамады. Эмди мендебей, јазап көктөди. Јамачы чийүден кыйа бербезин деп, ол сүрө ле көрүп турды. Чучураш болгон ло, је анайып јадып јамаган јамачызын көрөргө дө эптү болгон. Бир де јуура тартылгак јок, бек көктөлгөн. Бобка штанын кийип, тышкары чыкты. Уулчактар оны айландыра курчап ийдилер.

— Бот, эр эмтирин! Көрзөөр дө, уулдар, јамачыны айландыра химический карандашла чийип койгон. Бойы јамаган эмтир.

Бобка дезе көктөгөн јамачызын ончолорына ла көргүзерге, ары-бери базып, айтты:

— Эх, мен топчы тагарга үренип алатан бол-

зом! Тагмалардын бирүзи де качажып үзүл-
беген. Је кем јок, качан бирде үзүлзе, кыйалта
јогынан бойым тагарым.

Н. Носов.

1. Бобканын јыртык штанын көрөлө, уулчактар
каткырыжып, нени айттылар? Бобкага кандый каруу
бердилер, оны кычыр.

2. Бобка ненин учун штанын бойы јамаар деп
шүүнди?

3. Ол јамачыны ненин учун эки катап көктөгөн?
Баштапкы көктөгөни ненин учун јаман болгон?

4. Экинчи јамаганын «көрөргө дө эптү» деп
Бобканын айтканын канайда ондодың?

5. Бобканын штанды экинчи катап јамаганын
уулчактар көрүп, не деп айдышты? Бобка онын кий-
нинде нени сананды. Оны кычырала, сананып, ай-
дып бер.

6. Сен бойың нени эдип билеринг, куучында.

Болушчы.

I

Јаанак колхозтын огородынан јанып келди.
Онын балазынын кызычагы Таня наадайыла
ойноп отурды.

Јааназы Таня јаар көрөлө, күлүмзиренди.

Бойынын сүүнгенин айдып берерге турган ошкош:

— Мени бүгүн бригадир мактады. Мен ончо грядкаларды одойло, капустаны сугарып салдым. «Сенин капустаң жакшы өзүп жат» — деп, бригадир айтты. Грядкалардын ортозында баргааны одоп салар керек болгон, же бош жок — үйде де иш көп.

2

Јаанак тактадан турала, иштенип шакпырай берди.

Каша кайнадар, энирге курсак азар өй жетти.

Печкезинин оды көндүгип күйе ле берерде, көзнөктин алдына куштын балдары жуулыжып, чыйкылдажа берди.

— Ээ калак, куштын балдарын азырабаган эмтирим ине! Печкеден ырап барарга база болбос: сүт ажа берер — деп, јаанак колдорун чабынып, айтты.

Таня наадайын туура салала, тактадан түжүп алды.

— Јаана, мен куштын балдарын барып азырап салайын. Олор кичинек ине, сүрекей чыйкылдажат — деди.

— Бар, балам, бар! Сен куштын балдарын барып азыра, мен сенин наадайыңды көргөйөм.

Ол күн энгирде Таня јааназыла экү бастыра ишти анайып бүдүрип салдылар: куштын балдарын да азырап койдылар, энгирге курсак та белетеп алдылар.

3

Эртезинде јааназы база ла арып калган жанып келеле, база ла курсак асты. Куштын балдарын азырайын дезе, омор тойу эмтир, энезинин канадынын алдында отургылады. Жааназына жангыс ла каша кайнадары артты.

— Слерди бүгүн бригадир мактады ба? — деп, Таня сурады.

— Мактаарын мактаган ла — деп, жааназы айтты. — Бистин колхозтын огородында капуста жакшы өзүп жат. Жангыс ла капустаны курт жип жат, оны өлтүрер керек болгон, же бош ой жок — деди.

— Жаана, слер эртен огородтон жанарга мендебегер, айылда ишти мен бүдүрип саларым — деп, Таня айтты.

Таня жааназыла өмөлөжип иштеер болды. Жааназы айлына жанып келгенде, жангыс ла курсак белетеерге келижет. Айылдын ичи ару, ончозын жуунадып салган, куштары тойу болды.

— Ай, керсү балам, ай, болушчым! — деп, жааназы айдып, Танянын бажын сыймап турат.

— Мени колхозтын јуунында мактаза, мен айдарым: «Јаңыс мени мактабагар, менин Танюшамды кожо мактагар!»

С. Косов.

1. Јаанак колхозто кандый иш бүдүрген, оны иенин учун мактаган? Јаанакка кандый иштерди огородто бүдүрерге ой жетпей турды?

2. Таня јаанагына канайда болужып, онын иштеер ойин көптөткөн?

3. Јаанак ненин учун «јаңыс мени мактабагар, менин Танюшамды кожо мактагар» дегенин канайда ондогониныды куучындап бер.

Кара калаш.

Таадазы Мишага сүтке кожуп јизин деп, калаш берди. Миша аайы-бажы јок туткуланып, калашты эжик јаар мергедеп ийди.

— Сен не кара калаш берип турун? Меге апапаш тату калаш керек!

Ого таадазы каруун мынайда јандырды:

— Миша, сен јастырып јадын. Мен сендий кичинек тужымда кара калашты бастыразынан амтанду курсак деп бодойтом. Эмдиги балдар калаштын оодыгын јерге чачкылап ийер. Анайда эдерге чек јарабас. Бойын да бодозон, ашты чачарга, оны јуунадып аларга, сүреен көп улус

иштеген, терин төккөн. Онын учун калашты качан да јерге чачпай жүр. Калаштын оодыгын дезе мал-кушка берер керек. Бодозонг, бис ончобыс калашты анайда чачар, тепсеер болзобыс, канча кире аш-курсак тегин јерге үрелер! Аш-курсакла ойнобос учурлу. Оны чеберлеер керек. Санаалу улус мынайда айдыжатан: «Айак арба јизенг, алты кыр ажарың».

А. Ередеев.

1. Балдардын кандый јастыра кылыгын таадазы јаратпайт?

2. Бистинг столыска калаш кайданг келген деп бодоп турунг? Онын јолы узун деп айдарга јараар ба?

3. Калашты канайда чебер тuzаланар керек?

4. «Айак арба јизенг, алты кыр ажарың» деген кеп сөстинг учурын јарта.

ТЕМА ААЙЫНЧА БЕРИЛГЕН ЈАКЫЛТАЛАР ЛА СУРАКТАР.

1. Школдо үренип турган балдардын ижи—үредү. Кычырган произведениелерден үредүге кандый болор учурлузын билип алдынг?

2. Лениннинг үренгининенг кандый јилбилү неме билип алдынг? Сеге ол кандый јозок көргүзет? Куучындап бер.

3. Ишмекчилер ле служащийлер, Кремлёвский

военный школдың курсанттары субботникте иштегенин катап кычыр.

4. Ленин субботникте иштегени онын кандый кижги болгонын көргүзөт?

5. Журт жердин улузынын кандый ижи керегинде бу разделде кычырдың? Улус база кандый иш бүдүрүп турганын билерин? Куучындап бер.

6. «Бойынын колдорула» па «Жамачы» деп куучындарда кичинектен ала нени эдип билер учурлузы айдылган?

7. Бу разделди «Иш — кижинин сүүнчизи» деп ненин учун адаган?

Бистинг төрөл Советский Черүбис

Советский Черү.

23 февральда Советский Черүнинг байрамы.

Советский Черү ороонысты корып ла бистинг грандарысты өштүлерден каруулдап јат.

Советский Черү өштүлерле јуулажып, көп катап јенүлер алган. Немецкий фашисттерле тартышкан от-калапту јуу ончозынанг уур-күч болгон. Фашисттер советский јанды јок эдерге санангандар. Олор бастыра телекейди јуулап аларга турган. Бистинг Төрөлистинг ишмекчилерин ле крестьяндарын дезе кул эдип аларга ла орооныстынг элбек байлыгын тузаланарга пландаган. Фашисттер көп городторды ла деремнелерди јуулап алып, јемирип койгон.

Je немецкий олјочыларла тартыжарга бастыра албаты туруп чыккан. Советский Черүни Коммунистический партия баштаган. Бистин солдаттар јана баспай тартышкан. Јалтанбас талайчылар дезе өштүни талайда өлтүрген, омордын керептерин ле сууныг алдыла јүрер кемелерин талайга чөндирген. Лётчиктер, артиллеристтер ле пехотинецтер өштүни тегериде ле јерде кыргандар.

Бистин черүге бастыра албаты болушкан: ишмекчилер заводтордо мылтык-јепсел, машиналар эткендер, колхозчылар јаландарда төрөл Советский Черүзине аш өскүргендер. Советский Черү фашисттерди оодо согуп, өштүлерди бистин ороонног чыгара сүреле, Берлин городко јетти.

Јенүниг байрам күнинде Москвада Кызыл площадька Советский Черү парадка чыгып јат.

Чанкыр тегерининг түбинде реактивный самолёттор учкулайт. Площадьла озо баштап мотопехота, онын кийнинен ракетный артиллерия ла танктар өдөт.

1. Советский Черү нени корып ла каруулдап јат?
2. Фашисттер бисти кандый планду јуулаган?
3. Бистин черүге бастыра албаты канайда болушкан?

Февраль.

Февраль айда салкыннын
күүлегени угулат.

Ак карды куйундалтып,
жер үстиле апарат.

Кремльдин чике үстиле
самолёттор учкулады.

Бистин төрөл черүбисти
төзөлгөн күнде мактайлы!

С. Маршак.

Походко.

Түнде кызылчерүчил повестка экелди. Тан алдында, Алька терен уйкуда, адазы оны тыг окшоп ийеле, черүге сала берди.

Эртен тура Алька ойгоноло, оны ойгоспогон учун ачынды. Онон ол эмди ле походко баратам деп тапты. Ол, байла, кыйгырып, ыйлаар эди. Је энези оны походко ийерине јөпсинди.

Походко барар алдында чакту болорго, Алька бир тарелке каша јиди, сүт ичти. Онын кийнинде энезиле экү Алька јорыкка шыйдындылар. Энези ого штан көктөөрдө, ол дезе агаштан үлдү јазады. Экү анайып иштенип

турала, походко жүрерде кожондойтон кожон үрендилер. Нениг учун дезе «В лесу родилась ёлочка» деп кожон ого јарабас. Андый кожонды јууда кожондобойтон.

Анайып отурганча энезинин ишке барар өйи једип келген, онын учун озор шыйдуны эртенге арттыргызып салгандар.

Альканы ыраак јорыкка шыйдып, энези штан, чамча көктөп, мааны, флаг жазап, түк чулук, меелей түүп берди. Стенеде мылтык ла барабаннын јанында агаштан эткен јети үлдү илип койгон турды. Үлдүлерди көп эткени кем јок. От-јалбышту јууда үнгүр үлдүнин жүрүми оны тудунган кижинин де жүрүминен кыска.

Байла, Альканын походко баратан шыйдузы туку качан бүдүп калган болбой кайтсын, је анайып турганча соок калжу кыш келген. Андый соок күндерде соокко до алдырардан маат јок. Онын учун Алька јылу күндер келерин чыдам-кай сакып турды.

Је јылу күндер башталды. Кар карара берди. Атанар да ой јеткен, је кенетийин звонок шыгырай берди. Походтон јанган адазы турага уур алтап, кирип келди. Јүзи тотко күйген, эриндери јарылып калган, је боро көстөри сүүнчилү көрүп турды.

Ол Альканын энезин кучактай алды. Энези оны јенүле уткыды. Адазы Альканы колдорына алала, окшоды. Онын кийнинде Альканын походко белетенген јуу-јепселин көрди. Күлүмзиренип каткырала, уулына јакарып айтты: «Бу бастыра јуу-јепселди белен тудар керек, ненин учун дезе келер өйлөрдө јердин үстинде уур ла күч походтор база да болор».

А. Гайдар.

1. Алька ненин учун походко барарга шыйдынган? Онын күүни кандый болгон?

2. Слер походко јүрерде кожондойтон кандый кожон үренер эдигер?

3. Адазы походко канайып барып келди?
4. «Јуу-јепселди белен тудар керек...» деп, адазы Алькага ненинг учун јакарды?

Солдат сергелен.

Түн карангуйы койылат,
Јиит амыргычы каруулда.
Јаантайын сергелен болзын деп,
Јакыган Ленин јажына.
Кейде, јерде, талайда
Революцияны солдат корулайт,
Уставта айдылган јакару
Солдат јүрүминде ундылбайт.

Я. Козловский.

1. Бистин солдаттар јаантайын сергелен деп, бис ненинг учун айдып јадыс?

2. Кейде бисти кандый солдаттар корулайт? Талайда бисти кандый солдаттар корулайт? Лётчик, моряк, пограничник деп сөстөрдү кандый учуралда айдып јадыс?

Санитар.

(Космонавт Андриян Николаевтин бала тужындагы жүрүминен.)

Јуу-чактын ойинде балдар санитарлар болорына база үренгендер.

Баштапкы урокто үредүчи Елизавета Сергеевна Павлова сураган: — Балдар, кемнин санитар болор күүни бар? Кызычактар ончозы колдорын көдүрдилер. Уулчактардын кезиктери ле...

— Слердин санитар болор күүнеер ненин учун јок? — деп, Елизавета Сергеевна кайкап сурады. — Је сен айт — ол сырسانак чыдым уулчактан сураган.

— Бу керек кыстардын — деп, Андрейка каруузын берди. — Мен дезе лётчик болорым!

Уулчак бу сөстөрдү сүреен бүдүмчилү ле тоомјылу айдарда, үредүчи бир кезекке унчукпай турала, уулчак керекти јетире ондобой турганын јартаарга сананды.

— Лётчик болоры — јакшы керек. Је јуу-согуш тужында слерле мындый учурал болгон болзын: нөкөрлөринге кожо учуп браадарында, өштү самолётты оодо адып ийген. Ол тушта парашютту калып ийгенигер. Өштү слерди истеп келген. Бир нөкөрөөр шыркалаткан. Онын

шырказын түрген тангар керек. Врач жуугында жок. Ол тушта комыдап, мынайда айдараар: «Кайттым деер! Санитарга үренетен немени!»

Бу куучын ончолорынын шүүлтезин кубултып ийген. Мынын кийинде уулчактар колдорун ончозы көдүргиледи. Андрейка колын база көдүрди.

Качан военрук шыркалу улус тангып турган ойын баштаарда, Андрейка санитар болгон. Ол бойынын ижин жакшы бүдүрген. «Шыркалу» улусты түрген, эптү тангып турган.

М. Юхма.

1. Уулдар санитар болоры жангыс ла кыстардын кереги деп ненин учун бодогондор?
2. Санитардын ижи болушту болгонын сен кайдан билип алдың? Оны қычырып бер.
3. Космонавт Андриян Николаев керегинде сен нени билерин?

Чактын-чакка ундыба.

Кайдаар да баратсан,
Качан да бого түжүп жүр.
Кайран сөөктөргө энчейип,
Кару сананып, тындап тур.

Балыкчы айла шахтёр до бол,
Бажы буурыл малчы да бол,
Нөкөринг мында јатканын
Качаннын-качанга ундыба.
Ол билгирин јажырбай,
Ончо улуска јетирген.
Тынын јууда кысканбай,
Төрөлин корып, ол өлгөн.

М. Исаковский.

1. Ёлгерди катап кычыр. «Кайран сөөктөргө энчейип, кару сананып, тындап тур» дегенин канайда ондоп турун?

2. Ненинг учун кажы ла кижининг нөкөри мында јаткан деп айдарга јараар?

3. Мында јаткан улус канайып өлгөн? Бу строчкаларды ёлгерден таап, кычырып бер.

Темирлерим јылыжат.

Тес ле кара булуттарды кем де кызыл карандашла чийе тартып ийди. Јалкын туунын белине келип тийди. Сөгүле-үзүле бергендий табыш. Јоргун өбөгөн Эркеш эштинг эжигине јортуп келеле, адынан јайылып, онтой берген:

— Јо-о калак, темирлерим јылыжат! Энегер койлой берген бе? Изү чай бар эмеш пе? Јо-о,

темирлерим жылыжат, эди-канымды кемирип јат!

Эркеш ле Мерген бу кижини билер. Ол база койчы. Ары-бери јүргенде, опордын айлына кирип јүретен.

Је уулчактар өбөгөннинг сөстөринен чала коркый берди. Кижинин эдине темирлер кайдан келетен? Сан ла башка кижини, сөстөри де кайкамчылу: «Темирлерим жылыжат, эди-канымды кемирип јат!» Бу чын эмеш пе?

Опор чайды кайнадып, өбөгөнди чайлатты. Терлегенче чайлап аларда, чырайы эмеш јарый берди.

— Балдарым кандый јакшы! Аскан чайы да эмдий. Карган танма јут ла болзо, оорый берер јанду. Јаскы окраалу эликтий эди-каным бастыра темир. Бот онын учун оорып турбай. Тенери айасса ла јазыла берерим.

Балдар нени де кайкажып турганын сезип, Јоргун чамчазын уштып, отко изидинип, айтты:

— Изидинип ийзем, тымыгылай берер. Јардымды көрзөөр, не јүрү? Сорбулар дештигер бе? Ол темирлердин кирген орды.

— Мындый көп темирлер эдеерге кайдан келген, былар?

— Оны куучындаарга да узак. Берлин деп городты уккан бедеер? Шак анда јуулажып

турала, көрзөм: бир тура күйет. Кичинек уулчак дезе көзнөктөң чыгып болбой, багырып туру.

— Немец уул ба? — Эркеш жүзин чырчыйтып, маказырап сурады.

— Эйе, немец уул. Не, немец уулчак жаман ба? Јок, балам, озор слердий ок јаш немелер. Балада јаман јок. Балдар ончозы јакшы... Байагы уул ыйлап ла туру. От там ла јаанайт. Мен дезе коштой турада јажынган өштүлерле адышкам. Уул күйүп калбазын деп, ол дөөн жүгүрип барып, шилди оодо тебеле, уулчакты кучактанып, кайра болдым. Өштүлер мени көрүп ийеле, аайы-бажы јок аткылай берди.

Октор кирпичтерге тийет. Баланы бойымла бөктөп, байагы жериме жууктап келеттим. Кенете жанымда граната жарылган. Көзиме оттор ло көрүнгөн эди. Ондонып келзем, нөкөрлөрүм жанымда эмтир. Уулчак эзен-амыр, ойноп жүрү. Докторлор эди-канымнан көп темирлер чыгарган. Сүреен кичинектери дезе артып калган. Тутта жылыжып турар...

Өбөгөн жарды отко кызарганча төгөлөнүп алала, атанарга тышкары чыкты. Тайганын үстине жети кат солоңы энгилди. Ар-бүткөн туткакту оорудан айрылгандый, кандый да ап-ару, омок жажарат.

Јоргун өбөгөн адына минип, өзөк жаар желдирип ийди. Сан башка оорулу кижинин кийнинен Эркеш ле Мерген узак көрүп тургулады.

А. Ередеев.

1. Эркеш ле Мерген Јоргун өбөгөннин куучынынан нени билип алды?

2. Јоргуннын бойын кандый кижиде деп айдарга жараар?

ТЕМА ААЙЫНЧА БЕРИЛГЕН СУРАКТАР ЛА ЈАҚЫЛТАЛАР.

1. Бистин ороон Советский Черүнин күнин качан темдекеп жат?

2. Советский Черү кандый?
3. Бистинг Черү нени корып јат?
4. Советский Черүнинг солдаттары ла офицерлери јуу јок өйдө нени эдип јат?
5. Јуу тужында герой болгон улустардын адын адап бер?
6. «Албатынын оос творчествозы» деп разделден орооныстын коручылары керегинде кеп ле укаа сөстөр тап.

8 Март – үй улустың телекейлик күни

Эне*.

Эр кемине јетсегер,
энени күндүлөп јүригер.
Эки колына салала,
экчеген деп билигер.
Эрке кожонг кожондоп,
эркелеткенин сезигер.
Карый берген бойына
кату эрмек айтпагар.
Кайран көөркий энем деп,
карузып, тооп јүригер.

А. Адаров.

1. Ёлгерде кижн энезине кандый болор учурлу деп айдылат?

2. Сен энег керегинде нени куучындап береринг?

Эне — лётчик.

(Кызычактын куучыны.)

1

Мен энеди сурекей сүүйдим: мениг эне жакшы да, омок то, жалтанбас та. Недег де коркыбай жат. Бис энеме экү Кара талайдын жаказында амырайтан жерде жадарыста, анда кичинек кеме бар болгон. Ол кемеге отурып, талайла суреен ыраак жүзүп жүретенис. Жаан салкын көдүрилгенде, бистинг кемени толкулар торт ары-бери таштап туратан.

Энеме дезе ол не де эмес! Ол эмеш те коркыбай жат. Энеме кожо мен де коркыбайдым. Кемеде энеме удурат отурып, бажымдагы бөрүгимди салкын апарбазын деп, колымла жаба тудуп ла отуратам.

2

Бис энеме чичке јолло каскак кырларга да чыгып жүретенис. Бир катап јолысты таппай

калганыс. Мен көрүп, кайдаар базарын билбей турдым. Энем десе бир таштан бир ташка калып, мени жолго ойто баштап экелди. Энемле кожо жүрзег, азып барбазыг.

Je ол талайла кемелү жүрерге эмесе кырга чыгарга коркыыр ба? Энем — лётчик, ол талайдыг да, кырлардыг да үстиле учуп жүрген.

Энемде бош ой качан да жок, жагыс онызы ачынчылу. Кезикте мен энемди бир неделеге чыгара көрбөйдим. Je амыраар күнде энем жаантайын менле кожо. Кожондор кожондоп, бичиктер кычырып, мениг наадайларыма платьелер де көктөп турат.

Бу жуукта мен энемниг самолёдыныг кабинанында болгом. Энемле коштой отурып алала, айттым:

— Мынаг барар күүним жок. Мени кожо апар.

Энем меге айтты:

— Бис экүлебис уча берзеес, аданды кем көрөр?

— Онызы чын — деп, мен жөпсиндим. — Эзен болзын, кару энем. Капшай учуп, жанып кел.

1. Кызычактыг энези кем болгон?

2. Ол энезиле кожо кайдаар барып жүрген?

3. Лётчик болгон кижы кандый болор учурлу?
Ол керегинде кызычак нени куучындайт?

4. Сен ада-эненгле өйди канайда өткүрип
турганыңды куучындап бер.

Эрке балам, уйуктазанг.

Эрке балам, уйуктазанг,
бай, бай, балам, бай!
Тенгериден кабайыңа
көрүп туру жарык ай.
Мен кожонды кожондоп,
чөрчөк айдып берейин.
Көзинг жумуп уйуктазанг,
бай, бай, балам, бай!

М. Лермонтов.

Мындый кабай кожонды кем кожондоор аргалу?

Морковьту грядка.

Үч кызычак оромло библиотекага баргандар.
Олор бир кичинек туранын жанындагы ого-
родто Устиновна жаанакты көрүп ийдилер. Ол
морковьту грядканы одоп отурган.

Кызычактар жаанакты узактанг бери билер
болгон: ол чөрчөктөрдү сүреен жакшы айдатан.

— Эзендер, јаанак! — деп, кызычактар оныла омок эзендештилер.

Устиновна балкашту кара алаканынын алдынан кызычактар жаар көрүп, чоокыр платту бажыла кекиди:

— Эзендер, эзендер, менин эркетендерим!

Үч час кире өй өткөн соңында, кызычактар ойто жанып бараттылар. Олор бу өйдүн туркунына библиотекага барып келеле, онын кийнинде школдын садында чечектер сугарып ла яблонялардын төзинде жерди күбүреткен. Устиновна жаанак дезе грядканын төртинчи де үлүзин одоп божотпогон.

— Жаанак, спер эмдиге ле јетире морковь одоп тураар ба? — деп, кызычактар кайкады. Устиновна жүк арайдан өрө туруп келеле, айтты.

— Одоп ло отурым, күүлечектерим. Карый бердим, көзим де немеге јетпей барган, өлөңлө кожо кезик јерде морковьты да јула тартып ийедим ошкош. Акыр, өй јетти ошкош: күн тын изидип туру, иштеерге күч боло берди.

Јаанак бажында пладын уймабаска, чебер түзедип ийеле, туразы жаар араай басты.

Кызычактар бой-бойлары жаар көрүштилер. Је олордын бирүзи де бир де сөс айтпаган да болзо, шүүлтелери түңгей болгоны көстөринен

билдирип турды. Олор сүмелү күлүмзиренижип ийдилер.

Качан энгир кирип, серүүн боло берерде, Устиновна ижин оног ары көндүктирерге катап ла байагы грядказына келди. Је көрүп турза, морковьтын өлөнги одолып калтыр. Јаанак аланг кайкап, колдорын јайып ийди. Оног ол не болгонын билип ийеле, сүүнип, күлүмзиренди.

Н. Чебаевский.

1. Библиотекага барып јада кызычактар огородто кемди көрди, ол нени эдип отурды?

2. Библиотекадан јанып барадала, олор нени көрдилер?

3. Устиновна нениг учун грядказын јетире одоп болбогон?

4. Кызычактар бой-бойыла јөптөжөлө, огородто нени эдип салды?

5. Јаанак энгирде огородко келеле, нени көрди, не деп билип алды, куучындап бер.

Учуктыг учында.

(В. И. Лениннинг энези керегинде.)

Энези колдорында эки чичкечек јылтыркай ийнелик тудунып, Марусяны неме түүрге үредет. Энезининг колдоры билдирер-билдирбезиненг ле

кыймыктап, бир ийнеликтен экинчизине чанкыр жинжилердий петлялар (көстөр) тизип туру.

— Ончозы јарт — деп, Маруся айдат. — Эмди мен Митяга шарф түүп берерим, ол мынан ары ангинала оорыбас. Бис оныла экү күнүн ле конёкту јыңылап турарыс.

Кызы энезинин колдорынан ийнеликтерди алып, оморды сабарларыла бек тудат, је јылбыркай ийнеликтин учына петляны тизетени андый ла јенгил неме эмес эмтир.

— Ийнеликтердин учтары корчок болгон болзо, ол тушта јенгил болор эди — деп, Маруся үшкүрет.

Андый ийнеликтерди дезе јангыс ла энезинин колдоры башкарып билер — опор нени ле эдип билер. Түүген ижин токтотпой, энези учебниктен көрөлө, бодолгоны јартап берер. Оянын рояль ойногонын угуп, јастыра алган нотаны ајарбай калбас. Володядан гимназиядагы керектери керегинде сурайла, бу ок өйдө түүген петляларды тоолоп отурар.

Энезинин колдорында ийнеликтер сурт-сурт эдет, ус сабары улам ла ийнеликтин учына согулат. Энезине ончозы јенгил болгон. Маруся дезе ийнеликтерле чукчып, көзинин јажы чыкканча эстеп отурат. Бу Володя ла Митя неге андый тын каткырып турганын көрүп ийейин

дейле, түүген немезин колдорынан ычкынып ийди. Мурка деген кiske диваннан калып, болчок түргекти тамажыла кабарда, ийнеликтен петлялар, тамчылар чылап, жылбырт эделе, полго койрык-мыйрык учук болуп жайыла берген.

Маруся уур үшкүрет. Энези кызы жаар көрүп, бажын жайкайт — түүрге сүүбес ле бала.

Обедтин кийинде энези Марусяга өскө түргек берди.

— Бу түргек тармалу — деди. — Ончозын түүп салзан, учуктын учынан сакыбаган сый — сюрприз аларын.

— А түргекти жазып ийеле, анда не барын көрөргө жарабас па?

— Јок, сюрпризти иштеп алар керек.

Маруся кичеенип иштейт. Колдору эмди андый тынзу эмес, петлялар да бир ийнеликтен экинчизине азийгызынан түрген келип турат. Торт энезиндий ок. Маруся чанкыр көөшпөк шарф түүп турганын эниргери көрүп ийер аргалу болды. Түргек күннен күнге там ла кичинектеп, шарф дезе узап турды.

Гимназиядан келген ле сайын Митя эјезин урокторын бүдүр деп мендедип, түүшти капшай божотсын деп күүнзейт. Садта конёкту јынгылайтан јерди жазагылап койгон, энези дезе

јылу шарф јогынан божотпой јат. Јынгылайтан јерге Маруся шак онынг учун јүрбейт. Балдар эжерлеп јынгылап јадылар: Володя Оляла, Маруся Митяла экү.

Бүгүн Маруся шарфты бождодып салар. Түргек тын кичинектеген, боп-болчок бойы эмди кандый да булдыр-телдир болуп калган. Ол анда, учуктынг учында, не бар болотон?

Марусянынг колдорында ийнеликтер јенил ле түрген јүрет.

Эмеш ле сакуп ал, Митя, сыраңай ас арткан.

Бот шарфтынг калганчы јолы. Маруся петляны буулап ийди. Шарф бүткен. Учук кере тартылды.

Маруся учукты бойына тартты — корзинкадан кичинек экчем шоколад секирип чыкты.

Сюрприз!

Митя мойнын шарфла ороп, конёкторын кийет. Шыйдынып алган Володя Оляла экү эжиктинг јанында сакугылайт — эжерлеп, төртү јынгылаарга артык. Коштой турган энези күлүмзиренет.

Маруся база түрген кийинип ийди. Эмди ол база јынгылап барар.

Учуктынг учында кандый көп сүүнчи болгон!

3. Воскресенская.

1. Энези Марусяны неге үретти?
2. Энезининг кандый болгоны кайкамчылу?
3. Энези кызын ишке канайып јилбиркетти?
4. Боп-болчок түргек кенете неден улам булдыр-телдир болуп калган?
5. Энези ненин учун күлүмзиренип турды?
6. «Учуктын учында кандый көп сүүнчи болгон!» деген калганчы эрмектин шүүлтезин јартап бер.
7. Энези балдарына кандый болгонын билип алдын?
8. «Кижининг энезинен артык најызы јок» деп кеп сөсти канайда ондоп турун?

Энези.

I

Энезин байрамла уткыырга, Сегизинчи мартта Витя Ерошин эрте турды. Је энези фабрикага јүре бертир.

Витя бир тушта анда болгон, энези канайда иштеп турганын көргөн. Энези јаан станоктын јанында турган. Станокты сындай учуктар чөй-илип барган. Витянын энези оморды ајарулу ајыктап турган. Кажы бир учук үзүле берзе, энези оны чек билдирбезинен түрген улаштырып ийет.

«Алдырбас, школдын кийнинде де уткыгайым» — деп, Витя сананды. Ол ажанып алала,

тышкары чыкты. Јаскы күн болгон. Кар жагыс ла көлөткө жерлерде јаткан. Витя сүүнип турды: удабас јай келер, каникул болор!..

Школдо ол Кира Петровна деп үредүчизин үй улустын байрамыла уткыды.

Үредүчи быян болзын дейле, бастыра класка дневниктер үледи.

Витя дневнигин јалтанчылу ачты. Је ол ине! Нургулай «үчтер» ле «үчтер», орус тилле дезе јаан кыскылтым «эки» турды. Витя бажын салактадып ийди. Кира Петровна айтты:

— Кичеенер керек, Ерошин!

Витя колыла жагып ийди. Эмди незин кичеенетен! Ол дневнигин сумказына сукты. Уроктордын кийинде дезе сумказын ийни ажыра салала, јанып ийди.

Ол араай базып баратты. Энезиле туштажар өйди канча ла кире узадарга турды. Отметкалары энезине јарабазын ол билип турган. Энези кату бүдүмдү кижиге болгон. Бойы ол сүрекей јакшы иштеген, уулы да јакшы үрензин деп күүнзеп турган.

2

Витя канайып та араай баскан болзо, је учыучында јанып келди. Энези үйде болгон. Ол уулын сүүнчилү уткыды.

— Јакшы ба, Витя! Энеңди үй улустың байрамыла не уткыбай туруң?

— Уткып турум — деп, Витя сүүнчизи јок айтты.

— Быйан болзын! Сен не кунугып калган?

— Јок, тегине ле!

— Сен меге дневнигинди не көргүспейдин? Энеге үй улустың күнине кандый сый белетеп салдың?

— Кандый да эмес!.. Көргүзер неме јок!..

— Канайда јок болотон?

— Анайда ла! Кира Петровна отметкаларды јастыра тургузып салган!

— Јастыра дегени не? — деп, энези чугулдана берди. — Дневнигинди бер капшай!

Витя сумказында узак бедренди. Учы-учында дневникти алып берди. Энези оны ачала, уулы јаар кату көрди.

— Сен не, Виктор, бастыра јылдың туркунына «үчтерге» ле «экилерге» минип алып жүретен бе?

— Ј-јок — деп, Витя үнденди.

— Ол ине — јок! А бу не? Эш немеге јарабас-кылык! Бистинг өбөкөбисти ле ујатка түжүрип јадың! — деп, энези чугулданып айтты.

Анайда айтканына Витя нениң де учун анчада ла тың ачынды.

— Кемди де уйатка түжүрбей жадым...

— Јок, уйатка түжүрүп жадын! Бистин өбөкө-
бис — Ерошиндер — тоомжылу өбөкө, сен дезе
уйатка түжүрүп жадын!

— Анайда айтпа, онон өскө жүре берерим —
деп, Витя айтты.

— Кайдаар баратан?

— Кайдаар баратанын билерим. Јүре бере-
рим — божогоны ла ол.

3

Витя коридорго чыга коноло, тонын ла
бөрүгин илмектен алып, тышкары чыга жүгүрди.

Көс лө көргөн јер јаар басты. Районный
паркка келгенин ол бойы да билбей калды. Ол
бейин јыңылаарга улам сайын келип туратан.
Је эмди јыңылайтан јер јок болгон. Тош
кайылып калган.

«Ўй улустын телекейлик күни эзендик бол-
зын!» деп бичиген кызыл бөс јолды кечире тар-
тылган эмтир. Парктын чике ортозында кызыл
бөслө жапкан јаан доско турды. Онын үстинде
мындай сөстөр болды: «Бистин районнын эн
артык улузы».

Витя доского јууктап келди. Анда көп фото-
графиялар болгон. Кенете Витяга таныш киж
бар деп билдирди. Ол лаптап көрди. Јаан кату

көстөр, эмеш жемире көргөн кабактар, арчуул...
Энеме сүрекей жүзүндөш! Акыраар, бу менин
энем болгодый ине! Же, чындап та, бу энем!
Онын энези! Бичигени де бу: «Эң артык ишчи
Евдокия Ерошина».

Витя энезинин портрединен көс албай тур-
ды. Өдүп бараткан кандый да кижини фотогра-
фияларды аяктай берди. Витя энчикпей айтты:

— Көрзөөр дө... бу Евдокия Ерошина, ол
менин энем!

— Чын дезен! Жүзүндөш! Сүреен эмтиринг,
уулым, уткып турум — деп, ол кижини айтты.

«Мен не сүреен болотом? Сүреен кижини —

энем ине» — деп, Витя сананды, је ошкош ло онын санаазына сүрекей јакшы болды.

Ол досконын јанында узак турган.

Карангуй кире берди, Витя ол ло тушта јанды.

— Келдинг бе, «экиден» айрылбас уул!—деп, энези уткыды.

— Келдим! — деп, Витя каруузын берди. Ол эмеш унчукпай турды, оног айтты: — Эне, сен көрдинг бе?

— Кемди?

— Эг артык ишчини, Евдокия Ерошинаны, бот кемди!

— Кайда?—деп, энези јаан үнденип сурады.

— Анда, паркта... Баралы!

Витя энезин парк јаар баштады. Карангуй тун кирип калган, је фонарь районнын эг артык улузынын портреттери кондырылган досконы јакшы јарыдып турды.

Энези бойынын портредин ајарулу көрүп турды. Витя дезе энезининг колын алала, араай айтты:

— Эне, слер сананбагар... Мен уйатка түжүрбезим... мен түзелерим. Көрөрөөр дө!

— Кем јок, уулым! Кем јок!—деп, энези айтты.

Энези Витяны кучактап алала, көскө көрүнбес учукты буулап турган чылап, сабарларын кыймыктадып ийди.

Я. Тайц.

1. Витя энезиле туштажар өйди нениг учун канча кире узадарга сананган?

2. Энези Витяга: «Бистин өбөкөбисти уйатка тўжўрип жадын» – деп нениг учун айткан?

3. Энем энг артык ишчи деп уулчак чын сананган ба, жок по? Айдып бер.

4. Уулчак энезине берген сөзин бүдүрерге нени эдер деп бодоп турун?

5. Куучыннын кажы ла бөлүгине журук-план тургус. Ол план аайынча куучыннын учурын куучындап бер.

ТЕМА ААЙЫНЧА БЕРИЛГЕН ЖАКЫЛТАЛАР ЛА СУРАКТАР.

1. Эненнин байрамы керегинде сен нени билеринг?

2. Сеге кандый куучындар ла үлгерлер жарады. Олорды катап кычыр.

3. Эненнин ижи керегинде сен нени билеринг?

4. Энег эмезе жаананг керегинде куучындап бер. Сен олорло кандый нажы болуп жадын, олорго канайда болужып турун?

5. Бистин ороондо үй улус кайда иштеп жат?

6. 8 Мартка учурлаган үлгерди бичиктенг көрбөй айдып бер.

7. Эне керегинде кеп сөсти кандый бичиктенг кычырганынды сананып тап.

Јас

Јаскары.

Кышкыда күндөр кыска, күн ас чалып јат. Јас јууктап келетсе, күн там ла бийиктеп, узак јарыдып турат. Сен оны бойың да шинжүлөп, көрүп аларың.

Сениң комнатаның ичине эниргери күн чалып турган болзо, оның калганчы чогы — күнниң калганчы койоногы — стенениң кажы јерине тийгенин лаптап темдектеп ал. Бир канча күндердин бажында база темдекте, онон база катап. Күнниң ажары удап турганын анайып көрүп аларың. Ол күнниң узап турганы болуп јат, јас јууктап келеткенин көргүзөт.

Г. Скребицкий ле В. Чаплина.

1. Март айга көрө, апрель айда түш канча минутка узады? Календарьдан көрөлө, айдып бер.

2. Јас јууктап келеткенин, күн узап турганын канайып билип алар аргалу деп ондодын? Айлында андый иш өткүр, билгенинди класста куучындаарын.

Јас.

«Јүрүм, јүрүм» дешкендий,
Јүс тамчылар мелтирейт.
Јүзүн өңдү јинјидий,
Јабынчыдан түшкүлейт.
Чанкыр тегери түбинде
Чымыл да учса, көрүнөт.
Көк талайдый бу кейге
Кыскылтым јылу күн чалыйт.

Ш. Шатинов.

1. Поэт тамчылар керегинде канайда айдып јат, куучындап бер.

2. Кандый учуралда тегериде чымыл учканы көрүнөт? Сен оны көрдин бе? Көргөнинди куучындап бер эмезе ајарып көр.

3. Ўлгерди чокым, јарт кычыр.

Сад өскүрөөчи ла онын уулдары.

(Басня.)

Сад өскүрөөчи бойынын уулдарын сад ижине үредерге сананган. Өлөр алдында уулдарын кычырып алала, олорго айткан: «Je, балдарым, мен өлүп калзам, ол виноград отургыскан садта суккан немени бедреп таап алыгар».

Уулдары анда баалу неме сугуп салган болор деп сананала, адазы јада каларда, садты барып каскылаган. Суккан немени таап болбогон, je виноград отургыскан јерди дезе јакшы күбүредип саларда, виноград сүреен јакшы түжүм берер болгон.

Л. Толстой.

1. Сад өскүрөөчи уулдарына кандый јакылта берген?

2. Андый јакылтаны ол ненин учун берген?

3. Адазынын јакылтазын уулдары канайда бүдүрген? Онон кандый туза болды?

4. Сад өскүрөөчининг сөстөрүн кычырып, онын учурын сананып, айдып бер.

Кушкаштардын туралары.

Ласкыда изү жерлерден биске жүзүн-жүүр куштар учулап келгилейт. Олор мында уйа жазап, жымыртка салып, бала базып турат.

Кезик куштар уйаларын жырааларда, агаштарда эдет, кезиктери дезе жерде, койу өлөңнинг ортозында эдип алат. Уйаларын чирик агаш-

тыг көңдөйинде де эдер куштар бар.

Олор агаштан андый көңдөй жерди табала, ого кургак өлөң, жегес ле түк тажып, уйа эдип алат. Андый кушкаштарга уйаны сен бойыг да эдип береринг.

Андаый уйдаа баарчык та, көктөш тө, кучыйак та јадар. Олор садка каршулу куртконгыстарды јип јоголтор. Ол куштар — бистин најыларыс.

Г. Скребицкий ле В. Чаплина.

1. Јаскыда биске куштар кайдан келет, уйа жазап нени эдет?

2. Јурукта берилген кушкаштардын уйаларын көрүп, таны.

3. Кушкаштар уйаларын кайда эдет? Уйаларына нени тажыйт? Кычыр.

4. Кычырган куучын аайынча журук жура.

Јастыг темдеги.

Јас канайда башталып турганын кажы ла кижиге башка-башка айдар:

— Баштапкы күүктинг үниле — деп, бирүзи айдар.

— Чымалынын уйазын айландыра жажыл көк көрүнүп келзе... — деп, экинчизи айдар.

— Кейде чымылдар кынгылдап учса... — деп, үчинчизи айдар.

Јок. Бу темдектер јастыг сыраңай ла кидим өйин керелеп јат. Мен айдар болзом, јастыг баштапкы ла темдеги јолдон башталып јат. Бис ол јолло көп-көп иштер бүдүргенис, көп катап керектериске јүргенис.

Февраль айдынг учы јаар јурттардын јанында кандый бир төнгө чыгала, ајыктагар. Айландыра не деп? Айландыра апагаш калыг кар, көс јетпес ак јаландар. Бу, тен, кыш туру

не деп бодороор. Је јуртыстанг чыккан јолды көрөли. Узада чөйгөн кожондый, узун кара јол јадар. Тонгул тыттардын ортозыла, апагаш карды өткүре карарып-карарып, ыраак-ыраакка јүре берер. Мыны көрүп, јас келип јат деп, ойто айлынга сүүнип јанып келеринг.

К. Төлөсов.

1. Куучында јастыг баштапкы темдеги неден башталып јат деп айдылган? Кычыр.
2. Узун кара јолды неле түндештирет?
3. Кышкы јол кандый болот?
4. Кижининг учун јас келгенине сүүнет?

Јаланда.

Алтайда јажыл јас,
Тенгери чанкыр, айас.
Эбире јажыл агаштар,
Эдиске үндү куштар.
Көгөргөн ыраак кырлар,
Көл, суулар, јаландар.
Түүнтиде кушкаш эжинет,
Түбинде күн көрүнет.
Күзүни чечектер јаланда
Күнге эбирип тургулайт.
Адарулар сыр јорыкта

Амадап мөт жуугылайт.
Көк өлөннинг үстине
Көбү жымжак түшкилейт...
Тынар тынду немелер
Тыг сүүнижет жаскыда.
Көрүп жүр, тыгдап ук,
Көпти билеринг жалаңда.

Ж. Кыдыев.

Айу ла көрүк.

(Хакас албатынын чөрчөгү.)

Январь айды хакас улус көрүктинг айы деп адайт.

Бир катап айу ла көрүк январь айда канча күн деп блааш эткендер. Айу ичегенинде база бир күн жадарынан калажырап, тунгак үниле огырды:

— Одус, одус...

— Одус бир, одус бир — деп, көрүк блаашты.

Айу көрүкке кыртыштанып, оны ала койойын деерде, онызы ары болды. Көрүк айунын алаканына кирбеген де болзо, же арказын эрей тырмадып алды. Онон ло бери көрүктинг арказы жолду болуп калган. Же январь ай көрүктинг айтканыла эмдиге ле одус бир күндү.

Чынды күчингле јенип болбозын деп тегин эмес айдылган.

1. Айу ла көрүк кандый блааш баштагандар?
2. Көрүктин арказы ненин учун јолду?
3. Олордын кемизи чынын айткан? Оны кайдан билип алганынды куучындап бер.

**ТЕМА ААЙЫНЧА БЕРИЛГЕН ЖАКЫЛТАЛАР
ЛА СУРАКТАР.**

1. Јас кандый айда башталат? Јастын айларын айдып бер.

2. Јаскыда ар-бүткен ойгонот деп ненин учун айдадылар?

3. Изү јерден жүзүн-јүүр куштар не келет?

4. Јаскыда јаланда ла маалада кандый иштер эдилет?

5. Јастын өйин сен ненин учун јакшызынып јадын?

Кайда ла, кандый ла керекте Ленинниг ады бисле кожо

Ленин.

Ойгор терен санаалу,
албаты-јонды башкарган.
Алтай улусты база ол
ак-јарыкка баштаган.
Ленин — бистинг мааныбыс,
коммунизмге кычырат.
Најылыкка, јенүге
эл-јондорды апарат.

Э. Палкин.

- 1. Поэт Ленинди кандый деп бичиген?**
- 2. Ленин алтай улусты ак-јарыкка баштаган дегенин канайда ондогонунгды айдып бер?**

Ленин бистинг класста*

База ла јас једип келди,
баарчыктар үни угулат,
башчы керегинде бичикти
балдар класста кычырат.
Кичинектен бери Ленин
кичеенкей кижил ол болгон.

Төгүндеп ол мактанбай,
төс шүүлтелер айдатан.

...Кара көстүү уулчагаш
портрет јаар ајыктайт.

— Үредүүн кандый? — дегендий,
башчы уулга күлүмзирейт.

Балдар күнүн ле Ленинге
классына келип туштажат.

— Үренигер, балдар, үренигер — деп,
башчынын айтканын бүдүрет.

С. Суразаков.

1. Үлгерди поэт кемге учурлап бичиген?

2. Лениннинг чыккан күнин балдар класста качан, канайда темдекеп јат?

3. Ленин кичинектен ала кандый болгон? Балдар онын кандый јакылтазын бүдүрип јадылар, айдып бер.

4. Үлгерди чокум, јарт кычырарга темик, эске кычырарына үренип ал.

...Кандый ла керекте,
кайда да болзо,
Ленин
бисле кожо.
Бис
онын,
Ильичтинг, маанызын
апарганыс,
апарарыс,
апарып та турус.

В. Маяковский.

1. Бу үлгер кем керегинде?
2. Үлгерди чокым, јарт кычырарга темик.

**Ильичтинг кичү тужындагы ла школдогы
јылдары.**

I

Бистинг башчыбыс Владимир Ильич Ульянов (Ленин) 1870 јылда 22 апрельде Волгада, Симбирск деп городто, эмди Лениннинг үргүлји кереезине Ульяновск деп адалган городто чыккан.

Владимир Ильичтинг адазы, Илья Николае-

вич, ол тушта Симбирский губернияда албаты училищезининг инспекторы болгон... Ол Симбирскте јоктуларга, крестьяндардын балдарына көп школдор төзөөрин кичееген, ийде-күчин кысканбай иштеген, бойын бир де чеберлебей ай-күннинг кандый ла айалгазында бастыра губернияла јорыктаган.

Владимир Ильичтин энези, Мария Александровна, врач (эмчи) кижининг кызы болгон, јиит тужынынг көп јарымын деремнеде өткүрген, анда крестьяндар оны сүреен сүүген. Ол јакшы музыкант болгон, музыканы јакшы билетен, анайда ок французский, немецкий ле английский тилдерди јакшы билеп, музыкага ла тилге балдарын үредип туратан. Мария Александровна көп улус јуулган ла тал-табышту јыргалды сүүбейтен. Ол улай ла айлында балдарыла кожо болотон, балдары энезине сүрекей јалакай, кару болгондор...

Владимир Ильичтин өскөн билези сүрекей нак болгон...

2

Кычырарга Володя энезиненг беш јаштуда үренген. Бистинг адабыс балдарга керектү книгаларды ла журналдарды көп алып турган. Владимир Ильич сыйны Оляла экү ол бичик-

терди јилбиркеп кычыратан. Јаан удабай омор орус историядан куучындар кычырып, стихтерди үренип туратандар.

Јайгыда омор тышкары ла сад јаар жүгүрип, агаштарга чыгып, бис экү омордон јаан да болзобыс, бисле кожо «кара агажак» деп ойын ойноп туратан (эмди ол ойынды «токылдадатан агажак» — «палочка застукалочка» деп айдып турган ошкош). Володя бу ойынды сүрекей сүүйтен, онон агаш шарларды маскала темир паратага кийдире соготон «крокет» деп ойын ойноор болгон. Кышкыда бистин айылдын јанында кардан јазалган кырдан чанакла јыңылап, нөкөрлөриле карды болчоктой тудуп, адыжып ойнотон, а учкары конөкле јыңылаар болгон.

Симбирскте общественный (текши јоннын) каток болгон. Володя Саша деп јаан карындажыла (аказыла) кожо бийик кырдан конөкло јыңылаганы сагыжына кирет. Ол кадалгак учун онон чанакла да јыңылаарга коркышту болгон. Озо баштап кырдын өрө эн каскак јерине үч бүктелип бөкчөйө туруп алар, онон табынча эмештен белин түзедип, бастыра сынына туруп, кајуны төмөн узак јыңылап барадар. Мен оморды көрүп, күйүнип туратам, је оморго өткөнижерге јалтанатам.

...Володя тын баштактанатан... је ол ок
өйдө чындыкты сүүйтени јакшы кылыгы болгон:
баштактанар, бурузын качан да јажырбас. Бир
катап ол беш јаштуда эјезинин линейказын
сындырган... Оны айдарга, сынык линейканы
тудунганча, эјезине бойы келген. Линейка
канайып сынган деп эјези сураарда, будын кө-
дүрип, канайда болгонын көргүзип, айткан:
«Тиземле сындыргам».

— Онын немени јажыт јогынанг эдип тур-
ганы јакшы — деп, энем айдатан.

3

Володя гимназиянын баштамы классына
тогус јарым јаштуда барган... Ол јенил ле
јилбиркеп үренген, кандый ла немени бүдүрер
аргазы јакшы болгоны билдирип турган. Ого
үзеери адазы оны, јаан аказы ла эјези чилеп,
турумкайга, јакылтаны јастырбай ајарулу бүдү-
рерине темиктирген. Класста угуп турганы
Володяга јакшы болужып јат деп, үредүчилери
айдыжатан. Кичинектенг ала јакшынак арга-
ларлу болорго темиккен де болзо, ол класста
өткөн кажы ла јангы урокты терен сананып
билип алатан учун, айлында оны катап эмеш
ле көрөргө келижип турган...

Бойының жаан карындажын сүрекей сүйүп, ончо жанынан, керек десе оок-тобыр да немеде, ого түнгей болорго кичеенген. Володядан нени ле суразан: канайда ойноорго турган, прогулкага барар ба, ого кашаны столго саржулу эмезе сүттү салар ба дезен — ол каруузын түрген жандырбас, Саша аказы жаар көрөр. Аказы десе каруу жандыраарына өнөтийин мендебей, кичү карындажы жаар күлүмзиренип көрөр. Бис экү ологорго каткырыжарыс. Бистинг каткыбыс та Володяны күжүркетпеген. «Саша канайда, мен анайда» деп айдатан. Саша баштактанбас, шүүлтелү ле бойының молжукеректерин (обязанностьторын) бүдүрерине каруулу уулчак болгонынан улам андый кылык-жанду болорго кичеенгени Володяга сүрекей жакшы болгон; ол аказынан жаантайын төп болорын, берилген жакылтаны билгир ле ажарулу бүдүрерин, иште чыдалду болгонын көрүп турган.

Тын карузыган Саша аказының жозогы Володяга жаан учурлу болгон. Жаңыс ла иштеңкейиле эмес, анайда ок улуска күүнзек болгоныла Саша биске ончобыска жозок болгон. Бойының килеңкейи, жалакайы учун, ол ок өйдө чындык ла кату бүдүмдү болгоныла Саша бистинг ончобыска тын жарап туратан.

Володя кичинекте ачынчак болгон, онын учун Сашанын јаантайын төп лө турумкай кылык-жанду болгоны биске ончобыска, арткан балдарга, ол тоодо — анчада ла Володяга јаан учурлу.

Озо баштап аказындый болорго кичеенген, онын кийнинде ол коомой кылыгыла бойы турумкай тартышкан. Јажы јаанаган сайын бис онын ачынчак болгонын чек сеспей барганыс.

Бойын иштенкейге темиктирерге андый ок тартыжу ла иш өткүргенин бис билерис.

Бир катап Оля сыйнынын рояльга узак, турумкай ойноп турганын тындап, угуп турала, меге мынайда айткан: «Олянын иштенкейине күйүнерге јараар».

Онын кийнинде ол бойын иштенкей боло-рына темиктирип баштаган, јиит тужында онын иштенкейи сүрекей тын болгон, чыдаган со-гында иштенкейин бис ончобыс кайкайтаныс.

А. И. Ульянова.

1. В. И. Лениннинг ада-энези керегинде нени билип алдын, куучындап бер.

2. Володя Ульянов канайда үренген? Кандый күйүн-тапту, кылык-жанду болорго бойын темик-тирген?

3. Володя кандый ойындар сүүген? Бойын коркыбаска ла жалтанбаска канайда темиктирген?

4. Володя аказыла кандый болдылар? Аказынанг кандый јозок аларга кичеенди?

5. В. И. Лениннинг кичү тужындагы ла школдогы јылдарда јүрүминен база нени билерин? Куучындап бер.

Пыйма.

Катя бир советский учреждениеде элчи болуп иштеген.

Бир катап оны начальниги кычырала, пакет берди. Ол пакетти Кремльде Лениннинг бойына табыштырзын деп јакарды.

Катя Кремль јаар мендеп барды. Јолой ол кийип алган пыймазы јаар улай ла көрүп турды. Онын пыймазы элентизи једип, ойылып калган болгон. Мындый пыймалу Владимир Ильичке барарга эби јок, је канайдар. Ол кату өйлөрдө өдүк, кийим јанынанг күч болгон.

Катя Кремльге једип келди. Оны Владимир Ильичтинг кабинетине кийдирип ийдилер. Владимир Ильичке пакетти берип тура, онын пыймазын ол көрүп ийбезин деп, Катя буттарын јажырып турды.

Катя пакетти берип ийеле, ойто капшай ла

чыгарга турарда, Владимир Ильич оны токто- дып алды. Катя качаннан бери иштеп турга- нын, кайда үренгенин, онын ада-энези бар ба, жок по деп сурап укты. Онын кийинде Ленин оны үйдежип, «јаан, јаан једимдерге једип ал» деп айтты.

Катя сүүнген. Ленин онын кийип алган пыймазын ајарбаган деп бодогон. Је Владимир Ильич көрүп ийген. Кызычак јүре ле берерде, ол телефонло Катянын начальнигин уйаттады, бойынын иштеп турган улузына ас ајару эдип турганын айтты.

Эки күн өткөн соңында Катяны база ла начальниги кычырды. Эжикти јүк ле алтап ки- реле, тура берди: начальник колында калош кийдирип койгон јука кийис пыйма тудунып алган турды.

— Је келип алзан, не турун — деп, началь- ник айтты.

Катя кемзингенине кыймыктанар да аргазы жок боло берген турды.

— Ал — деп, начальниги каткырып, катап айтты.

Катя пыйманы алган ла бойынча чыга јүгүреле, кемјиди.

Пыйма будына сүрекей јарады.

Катя жаңы пыймазын кийип алала, Москва-

нын соок оромдорула базып баратты. Онын будынын алдында кар кыжырап турды.

С. Алексеев.

1. Бу керек кандый өйдө болгонын сен кайдан билип алдың? Ол тужында уур-күч болгонын не керелейт?

2. Ленин кызычактан не керегинде сураганын катап кычыр. Ол Ленин кандый болгонын көргүзөт?

3. Кызычак жаңы пыйманы кийип алала, базып барадала нени сананды деп бодоп турун?

Школдо.

(«Баштапкы алтамдар» деп повестьтенг.)

Үредүлү 1924 — 25 жыл. Эртен тура. Удабас күн чыгар. Јанап энезине көмнөң көктөдип алган сумказын колтырмаштай кийип алып, школго баратты. Јанаптын айлынан школго јетире эки километр кирези бар. Онын учун ол күнүн ле јолдо нени-нени сананып эмезе болгон кандый бир учуралды эске алынып баратан.

Эртен турагы соок јыбар Јанаптын јаагын чым-чым эттирип ијди. Јанап шымыраныжын токтодып, он колынын алаканыла јаагын јаба тудуп, араай јыжып, кимиректенди:

— Чагаан айдын күн алдындагы соок жыбары корон тилеле јаагымды јалап ийди бе?..

Јанап Чарастын суузын кечире салган күрге јууктап келди. Суунын он јарадында кызыл, ногон ло чанкыр будукту туралар көрүнп турды. Ол туралар озо каан јангы тушта Мокин деп којойымнын јөөжөзи болгон. Үредүлү 1923 — 1924 јылда бу тураларда Кан-Оозы аймакта алтай балдар үренетен эн баштапкы советский школ ачылган.

Јанап кызыл будукту турадагы баштапкы класска кирип, бойынын партазына отурды. Өскө балдар база отурып, урокко белетендилер.

Эжиктен Иван Андреевич кирип келди, үренчиктерле эзендешти.

Үредүчи бүгүн школго јакшынак күүн-тапту, ачык-јарык келгенин үренчиктер сезип ийдилер. Је кезикте, анчада ла үренчиктер урокко ујан белетенген болзо, Иван Андреевич калаптана беретен.

Иван Андреевич үренчиктерди тоолой көрүп, күлүмзиренеле, айтты:

— Тойбок, доского!

Негр ошкош кап-кара чырайлу уулчак досконын јанына барып, мелди колына алды. Онын ак кеденнен эткен кийимин, чоокырайта

нын соок оромдорула базып баратты. Онын будынын алдында кар кыжырап турды.

С. Алексеев.

1. Бу керек кандый өйдө болгону сен кайдан билип алдың? Ол тужында уур-күч болгону не керелейт?

2. Ленин кызычактан не керегинде сураганын катап кычыр. Ол Ленин кандый болгону көргүзөт?

3. Кызычак жаңы пыйманы кийип алала, базып барадала нени сананды деп бодоп турун?

Школдо.

(«Баштапкы алтамдар» деп повестьтен.)

Үредүлү 1924 — 25 жыл. Эртен тура. Удабас күн чыгар. Јанап энезине көмнөң көктөдип алган сумказын колтырмаштай кийип алып, школго баратты. Јанаптын айлынан школго јетире эки километр кирези бар. Онын учун ол күнүн ле јолдо нени-нени сананып эмезе болгон кандый бир учуралды эске алынып баратан.

Эртен турагы соок јыбар Јанаптын јаагын чым-чим эттирип ијди. Јанап шымыраныжын токтодып, он колынын алаканыла јаагын јаба тудуп, араай јыжып, кими ректенди:

— Чагаан айдын күн алдындагы соок жыбары корон тилиле жаагымды жалап ийди бе?..

Жанап Чарастын суузын кечире салган күрге жууктап келди. Суунун он жарадында кызыл, ногон ло чанкыр будукту туралар көрүнип турды. Ол туралар озо каан жаңы тушта Мокин деп койойымнын жөөжөзи болгон. Үредүлү 1923 — 1924 жылда бу тураларда Кан-Оозы аймакта алтай балдар үренетен эн баштапкы советский школ ачылган.

Жанап кызыл будукту турадагы баштапкы класска кирип, бойынын партазына отурды. Өскө балдар база отурып, урокко белетендилер.

Эжиктен Иван Андреевич кирип келди, үренчиктерле эзендешти.

Үредүчи бүгүн школго жакшынак күүн-тапту, ачык-жарык келгенин үренчиктер сезип ийдилер. Је кезикте, анчада ла үренчиктер урокко уян белетенген болзо, Иван Андреевич калаптана беретен.

Иван Андреевич үренчиктерди тоолой көрүп, күлүмзиренеле, айтты:

— Тойбок, доского!

Негр ошкош кап-кара чырайлу уулчак досконунг жанына барып, мелди колына алды. Онын ак кеденненг эткен кийимин, чоокырайта

кайчылап койгон бажын үредүчи ајыктап көрөлө, күлүмзиренди.

«Кече доскодо бичигенимде көп јастыралар болгон учун, үредүчи казнанын калажын тегин јип јадын деп айткан. Је бүгүн андый јастыралар болзо, кулагым божоордон айабас» — деп, сананып турган Тойбок үредүчинин күлүмзиренижине удур база күлүмзиренди. Онын кап-кара чырайлу болгонынан ба, айла тиштери андый ару болгон бо, ол каткырарда апагаш тиштери кажайыжып көрүнөт.

Уулчактын чын ады Тойбок эмес, Торбок, ол бойынын адын чике адап болбой, Тойбок деп айдатан учун кезикте үредүчи де, үренчиктер де кокырга шылтай оны база Тойбок дежетен.

Үредүчинин айтканын Тойбок доского бичип баштады:

«1924 жыл, 21 январь. Ленин өлгөн дө болзо онын кереги түрү».

— Бичигенинди кычыр — деп, үредүчи айтты.

Уулчак кычырды.

— Слер, балдар, Тойбоктын бичигенине јөпсинип турыгар ба? — деп, Иван Андреевич сурады. Адабас колын көдүрүп, өрө туруп айтты:

— «Түрү» эмес, «тирү» деп бичиир керек.

— Чын, Тойбок, түзет — деп, үредүчи жакарды.

Карастай деп кызычак база нени де айдарга колын көдүрип, үредүчиден жөп алып, айтты:

— Болзо деген сөсти запятойлоор керек.

Торбоктын бичигениндеги жастыраларды ончозын түзеткен кийинде үредүчи доского Санааны кычырды.

«Ленин тирү, Ленин бисле кожо» — деп, үредүчининг айтканын Санаа доского бичиди.

Үредүчининг эрмегинен тетрадине бичигенин ле Санаанын доскодо бичигенин Јанап катап-катап кычырала, сананды: «Үредүчининг бир төгүни тудулды, ого сурак берер».

Колын көдүрип турган Јанапка үредүчи эрмек айдарга жөп берди.

— Тирү эмес, өлүп калган кижини канайып бисле кожо болотон? — деп, Јанап сурады.

— Отур! — деп, үредүчи Јанапка айдала, үн жоктон ары-бери эмеш базып турала, айтты:

— Балдар, Ленин тегин кижини эмес, ол — улу, јаан, ойгор кижини. Онын албатынын тузазына эткен ле бүдүрген керектерин аршынла да, бескеле де кемјип, кемин билер арга жок. Оны слерге јарт эдип канайда айдар. Темдектезе, Ленин капиталисттердинг албатыны базынатан, кулданатан, бичикке үретпейтен ле түрегенде

тудатан јангын јок эделе, бастыра албаты тен праволу болор Совет јан тӱзӱгӱн. Россиянын јокту бастыра улuzu бойынын јӱрӱмин, бойынын государствозын бойы башкарып ӱрензин деп, Ленин јакыган.

Лениннин јакарузыла бу бистинг школыс тӱзӱлгӱн. Лениннин јакарузы аайынча слерди ончогорды бого јууган. Бичик билбес, карангуй тӱн ошкош јӱрӱмдӱ албатыны ла опордын балдарын ӱретсин деп, Ленин айткан. Кыскарта айтса, Лениннин ады-јолы, ат-нерези качан да ундылбас. Ол ӱргӱлјиге албатыла кожо јӱрер. Онын керегин оног ары улалтатан, учына јетиретен улус — слерлер...

«Ленин тегин кижин эмес, улу, јан кижин» деп ӱредӱчининг айтканын Јанап соныркап уккан.

Урок божогонын јарлаган кӱзӱни класстар сайын шынгырай берди.

ӱренчиктер ончозы класстан чыгып барарда, Јанап класста јангыскан артты. Ол Лениннин портредининг алдына «ӱренер, ӱренер, база катап ӱренер» деп бичиген сӱстӱрди ајыктап кӱрӱп, сананды: «Бисти јуузын ла ӱретсин деп, ойгор Ленин јакарган. Бис ӱренерис, ӱренерис, база катап ӱренерис!...»

И. Шодоев.

1. Јанаптыг школго үренип баштаган өйи кандый өй болгон?

2. Балдардын доского бичиген эрмектеринин учуры кандый болгон?

3. Совет жан албатыга кандый жүрүм берген? Оны ненин учун жайым деп айдарга жараар? Куучындап бер.

4. «Лениннин керегин онон ары улалтатан, учына жетиретен улус – слерлер» деп айткан сөстөрдү канайда ондоп алдын?

Лениннин ордени.

Бистин албаты Владимир Ильич Ленинди сүреен сүүп, баалап жат. Онын учун бис Лениннин орденин тагынган улусла оморкоп жадыс.

Ол орден жалтанбас космонавттардын төжинде жалтырайт. Олор бистинг ороонысты макка көдүрүп, ак-айаска жалтанбай учтылар.

Лениннин ордениле Төрөли учун тартыжып, орооны ийде-күчтү ле байлык болзын деп турушкан улусты да кайралдап жат.

Лениннинг ордени — пионерский организацияның маанызында. Јаш ленинецтер Төрөлине, Коммунистический партияга, комсомолго болушкан учун, бу кайрал ологго берилген. Пионерлер јаан улуска кандый ла иште болужып жадылар. Ада-Төрөл учун Улу јуу тужында дезе олар ада-карындаштарыла кожо Төрөлин өштүлерден корыган.

Слер, октябраттар, мыны ундыбагар. Орденле кайралдаткан пионерский организацияның маанызының алдына турарга белен болыгар.

Лениннинг ордени — ол энг күндүлү, энг јаан кайрал.

1. Лениннинг ордениле кандый улусты кайралдайдылар?

2. Јаш ленинецтер Лениннинг ордениле ненин учун кайралдаткандар? Слердин јерде Лениннинг орденин тагынган улус бар ба? Олар керегинде нени билеринг?

Ленин јүреги.

Менин айлымда — жарык от,
жарык от — Ленин оды.

Менин алдымда — жаркынду јол,
жаркынду јол — Ленин јолы.

Ол ай карангуйдан ороонымды
жарык, жайым жүрүмгө экелген.
Ол жолдон туура — кыйбай,
албатым ырысту өйлөргө келген.
Алтайымда бүгүн — ырысту балдар,
ырысту балдар — Ленин балдары.
Ак-жарыкта алтай улустын
жайым жүргени — Ленин амадузы.
Лүрегистинг кажы ла согултында
Ленин жүреги кожо согулат.
Ленин жүреги — кижилик тирүде,
токтоп калбас деп албатым айдат.

А. Адаров.

1. Өлгерде Ленин албатыны кандый жүрүмгө экелгени керегинде айдылганын табала, кычырып бер.
2. Алтай улустын жайым жүргени ненинг учун Ленинниг амадузы деп айдылган?
3. Өлгерди чокым, жарт кычыр.

ТЕМА ААЙЫНЧА БЕРИЛГЕН ЖАКЫЛТАЛАР
ЛА СУРАКТАР.

1. В. И. Ленинниг чыккан күнин качан темдектетп жат?
2. В. И. Ленинниг билези ле онын бала тужындагы ла үренген жылдары керегинде нени биллип алганынды куучындап бер.

3. Сен бодозонг, В. И. Лениннинг ады бастыра ишкүчиле јаткандарга ненинг учун баалу, ненинг учун кажы ла кижининг жүрегинде Ленин ундылбайт?

4. «Пыйма» деп куучыннанг ла «Ленин жүреги» деп үлгерден нези сеге эн ле артык јарады?

5. В. И. Ленин керегинде база нени билип аларга күүнзеп турунг?

6. «Ленин тирү, Ленин бисле кожо» дегенин канайда ондоп алдынг?

7. Лениннинг јакарузы аайынча балдардын эн каруулу ижи кандый? Ол канайда бүдүп турганын куучындап бер.

Амыр-энчүниң ле иштинг байрамы

Москва май айда.

Јаңы чыккан күнниң чогы
јебрен Кремльди чололойт,
Совет јердинг калык-јоны
тангла кожо ойгонот.
Соок эзин удурасогот,
оромдордо табыш күүледи.
Кандый кондын, кару город,
төрөлимниң јүреги?
Май, јазалду кебис чилеп,
кен оромло чүмделет.
Јараш Москва үстиле
телкем кожон јайылат.

В. Лебедев-Кумач.

1. Бу үлгерди кычырарында I-кы Майдын байрамы канайда өдүп жатканы сагыжыңа эбелет пе?

2. «Май, жазалду кебис чилеп, кен оромго жайылат» дегенин канайда ондодың?

3. Слердин деремнеде I-кы Майдын байрамы канайда өдүп турганын куучындап бер.

4. Үлгерди чокым, жарт кычырарына белетенип ал. Оны кычырар тужында кандый күүн-санаалу кычырар керек, сананып ал.

Керептеги байрам.

Баштапкы майдын байрамына керепте жаан иш эдер деп жарлалган. Керептеги бастыра не-

мелерди үч күн јунгандар, үч күн арчыгандар.

Борттың тыш јанына армакчыла досколор тўжўрген, ол досколорго малярлар туруп алып, талайдың толкузына ары-бери јайканып турган керепти тыш јанынан будыгандар. Керептин ўстинде не ле неме јалтырайт, кереп бойы да јангыдый боло берген.

Талайчылар бойлары да белетенген. Ичине кийер јолду чамчаларын јунуп, тыштына кийер чамчаларын ла штандарын утюгла тўзедип алган. Кереп тўрөл јеринен ыраак та болзо, байрамды, айлында чылап, темдектеер керек. Је, чындап та айтса, кереп талайчы кижининг айлы ине.

Баштапкы майда эртен турадан ала талайчылар байрам кийимдерин кийгилеп алды. Мачталарга чоокыр јараш флагтарын кўдўрди. Повар-кок эртен тура ончолорына тату пирожоктор быжырып берген.

Тўште радист радиоло Москваны тудуп алган. Керепте табыш јок болгон. Москвада Кремлёвский башняда частың сокконы ла Кызыл площадьта маршал барадарда, машиназының кўркўреген табыжы ла парадта черўлер «ура» деп кыйгырышканы угулды.

Оны тыңдаган улустың кажызы ла бойының

айлы керегинде ле ыраак Москва керегинде
сананып турды.

Н. Кальма.

1. Баштапкы майдын байрамын кайда уткыыр-
га келишти?

2. Керепти байрамга белетегени керегинде
айдылган строчкаларды кычырып бер.

3. Кызыл площадьта болгон парадты радиодон
угала, улустын сагыжына не кирди?

4. Талайчылардын уур ижи, жүрүми керегинде
нени билеринг?

Бүгүн май.

Бүгүн
бастыра тегери
чанкыр-чанкыр —
эбире
Май!

Бүгүн
бастыра телекей
чокту кызыл —
Элбирейт
маанылар!
Бастыра орооным
бүгүн
бир оромдый.

Бир биледий
бирлик —
биједе,
кожондо.
Балдар каткызы
күндий чалыйт.
Чечектү улустар
јолдорго чыгат.
Төрөлистин үстинде
бүгүн
чанкыр-чанкыр
Май.
Чокту маанылар
бүгүн
јайканышкан талай.
Кызыл Маанылу Май
јер үстиле өдөт.
Көдүре кижилик
оныла кожо өзөт.

П. Самык.

1. Поэт Баштапкы майдын байрамы сүүнчилү
өдүп турганын канайда айдат?

2. Ненин учун мааныларды талайла түндеш-
тирген?

3. Сен бу байрамды канайда өткүргенинди
куучындап бер.

1905 жылдагы Баштапкы май.

Слесарь Михеевтинг кичинек кыбында улус толтыра болды.

— Антошка, көзнөктинг көжөгөзин жаап ий-зен: тинтүчилер баскындап жүргүлейт ине — деп, Михеев уулына айтты. Боро көстү, каткак бүдүмдү Антошка түрген туруп, көзнөктинг көжөгөзин жаап ийеле, база ла катап толыкка араай отура түшти.

Иит ишмекчилердинг бирүзи бир түрбек листовкалар чыгарды, ончолоры энчейип, кычыргылады.

Антошка бир де сөс өткүрбей, угуп отурды.

— Эртен он бир часта ончобыс бежинчи Лучевой просекте туштажарыс — деп, Фёдор айтты.

— Айдарда, бистинг жажытту сөзис «шонкор» бо?

— Эйе.

— Каруул ижемжилү бе? — деп, карган ишмекчи Евсей сурады.

— Ижемжилү. Ончозы жакшы. Баштапкы каруулда толыгын кезип салган газеттү уул отурар.

Араайынанг эрмектежип алала, таркай бердилер.

Антошканынг энези унчукпай курсакты стол-

го тургусты, жадып уйуктаар алдында Антошкага энезинин шымыранганы угулды:

— Афанасич, сен оморды трубага сугуп салзан кайдат. Кече кандый да кижн көзнөк алдында кере түжине жүрген.

— Омор трубаны көрбөс деп бодоп турун ба? — деп, адазы каткырды.

* * *

Бу түнде Антошка узак уйуктап болбоды. Уйуктай берерде, түш јеринде көп улустын ортозында ол, Антошка бойы, јаан кызыл мааны тудунып алган эмитир.

Кенетийин ол табыштан ойгонып келди. Кандый да солун улус тыгылыжып, кайырчакты тинтип, казан-айакту такталарды ла бастыра жарык-јиктерди ајыктап, төжөк-јастыкты чачып туру.

Адазы кугара берген, кунукчыл бүдүштү турды.

Надзиратель көзнөккө базып келеле кыйгырды:

— Рамдардын ортозында не? Прокламациялар* ба?

* Прокламация — кепке базылган эмезе колло бичиген лист чаазын.

— Анаар календарьдын листтери чачылып калган болор — деп, энези айтты.

— Кандый листтер... бис көрөрис.

Ол шилди скалкала оодо согуп ийди.

Шынгырт... Шилдинг оодыктары...

Ончолоры көзнөк јанына шаалып, листовкаларды чыгарып аларга албадандылар.

Бу өйдө адазы билдирбезинен Антошкага түрбекти берип ийди, онызы не болгонын түрген сезип ийеле, чычкан чылап, эжиктен сурт эдип чыга конды...

Јабыс сынду, сырсақ Антошка түрбекти төжине јаба тудуп алган турды. Оног ол туранын кийин јаны јаар жүгүрип барала, түрбекти чеденнинг ле кулаш одыннын ортозына сугуп салды. Сүүнгенине онын жүреги тын согулып турды: эмди ол чын ла революционер.

Ойто јанып келерде, турада полиция јок болгон. Коскорып, чачып салган немелерди јуунадып, энези ыйлап турды.

— Түрбек кайда? — деп, адазы сурады.

— Одыннын кийин јанына сугуп салгам. Прокламацияларды олордон јажыратан јерди мен билерим.

— Је, эр эмтиринг! Јакшы болуштын. Јажырган јеринди ундыбазын ба? — деп, адазы каткырып сурады.

— Је, мен ундыырга кайткам!

* * *

Эртен тура. Өксөп келген күн жаркынду чалып турды.

Јаңы чамчалу Антошка Сокольники деп јерле базып баратты. Бу 5-чи Лучевой просек, мында каруул болор учурлу.

Тактада јиит ишмекчи газет кычырып отуры. Газеттин толыгын јыртып салган — айдарда, ол эмтир.

Антошка ого јууктап келеле: «Шонкор» — деп тын айтты.

— Ишмекчи Антошка јаар кайкап көрди:

— Не кыйгырып турун? Кайдаар барадың, учкан?

— Маёвкага адама барадырым.

— Не керек?

— Мени прокламациялар экелзин деген — деп, Антошка төгүндеди.

Адазы оны бойыла кожо албаган. Антошка маёвкада болбогончо, өлзөм торт деп сананганын адазы билбеген.

— Көрзөңг, кандый кичинек балдарды бери ийгилеп јат, мынайып бастыра керекти үреп салар — деп, ишмекчи кими ректенди.

Je андый да болзо, јолды көргүзип берди.

Экинчи каруул — сырангај јиит уул. Эмди Антошка кыйгырбай, эрдин јүк арайдаг кыймыктадып, шымыранды: «Шонкор».

Антошка көстөгөн јерине једип алды.

Јуулган улустын үстинде, јажыл бүрдинг ортозында, от чечектий, кызыл мааны јайылып турды. Бу маанынын алдында бийик төгөшкө чыгып алган ишмекчи Александр куучындап турды. Антошкага ол азийгызынан сырангај башка деп көрүнди. Эмди Александрдын үни тыгып калган, көстөри де суркурап турган. Ол мынайда куучындаган:

— Бистин кызыл мааныны өрө көдүрерге, бис бери станоктордон келдис. Бистин өштүлерис, кааннын ла фабриканттардын кулдары, бисти истежип жүрүлөр. Же эскирип калган телекей силкине берди, бистин туруп чыгар күн жууктап...

Же Александр куучынын жетире айдып божоголокто, кем де кыйгырды:

— Казактар!

Тургуза ла ончозы булгалыжа берди: камчылардын сыйтылдажы, казактардын кыйгызы... Александрга кем де камчыла талайганын Антошка көргөн. Александр дезе кайыңнын бүринен тудунып турала, сууга чөнгөн чилеп, кенетийин жылыа берди.

Антошка агаштардын ортозына жажынып, кут жок качып жүгүрди. Ол агаш аразында айланып болбой, узак жүреле, чыккан. Јанып келзе, адазы үйде эмтир.

— Же, казактардан камчы једишти бе, ада?

— Сен оны кайдан билерин? — деп, адазы кайкап сурады.

— Канайып билбейтем. Мен маёвкада база болдым не.

Адазы Антошка јаар көрөлө, күлүмзиренип ийди.

— Шулмузынды сениг, калак, бажын үзүл-
безин...

Онын кийинде адазы онын бажын сыймап,
эркелеп айтты:

— Јаанап өс, балам, тартыжарга үрен, је
ол камчыларды качан да ундыба.

1. Ишмекчилер маёвкага канайып белетенген?

2. Олор I-кы Майды нениг учун туйка
темдектеген?

3. Тинтү тужында Антошка кандый болуш
јетирди? Ол маёвкага канайып өтти?

4. Каанныг башкарузы ишмекчилерди канайып
истеген?

5. Антошканыг маёвкада турушканын билген
кийинде адазы ого нени айтты?

Бисте јангыс телекей*.

Јангыс телекей
ончо балдарга.
Ару кей
керек
ончо балдарга.
Кем кара,
кем сары,
кем күрен —
јергелей туралы

бир күрееге.
Тилдерис башка,
ондоорыс бойысты —
омок сүүнчилү
кожондор ажыра.
Јуу-чак, торолош —
сен јаныстанг ыра.
Биске керек
амыр-энчү.

К. Тепуков.

1. Башка-башка тилдү балдар бой-бойлорын канайда ондоор аргалу?

2. Јер – телекейде јаткан балдарга ончозына не керек?

**ТЕМА ААЙЫНЧА БЕРИЛГЕН ЈАҚЫЛТАЛАР
ЛА СУРАКТАР.**

1. I-кы Майдын байрамын ненин учун амыр-энчүнинг ле иштин байрамы деп адап јат? Оны кайда јаткан улус байрамдап турганын билип алдын?

2. Бу байрамды сүүнчилү байрам деп ненин учун айдарга јараар? Сүүнчилү болгонын кандый произведениеде айткан?

3. I-кы Майды улус озодон бери андый сүүнчилү өткүрген бе, јок по?

4. Озодон бери улус јайым, чындык јүрүм учун тартышканын бу разделдин кандый произведениелеринен билип алдын? Ол произведениелерден бир канча үзүктер кычыр.

Җенүнинг күни

Экүлези турушкан.

Айдын Яковна ла Сергей Яковлевич Мамитовтор Ада-Төрөл учун Улу јуунын жылдарында албатынын јаан учурлу тартыжузында эрчимдү турушкандар. Темдектезе, Айдын Яковна Ондой районнын колхозторынын бирүзинде иштеп, фронтты аш-курсакла, кийимле јеткилдеерине јөмөлтө эткен. Ол өйлөр керегинде Айдын Яковна мынайда куучындайт: «Јуу башталарда мен «Кызыл мааны» колхозто (Салјаар деп јерде) иштеп турган болгом. Бар јок тракторлорды иштедер механизаторлор јок боло берерде, бистерди јууп, Ондойдо бир айга трактористке үреткендер. Анайып мен

МТС-тин тракторизи боло бергем. Меге бир јаман трактор бергилеген. Салјаарда (төрөл колхозымда) тракторло јер сүрүп, аш үрендеп, јайгыда өлөң ижинде туружып, күскиде аш јуунадып тургам. Оноң мени трактористтин үч-айлык үредүзине ийгендер. Маймада үренеле келеримде мени кыралайтан јери көп Инегенге ийгендер. Андагы колхозтын улузыла өмөлө-жип, аш өскүрип, өскө хозяйстволорды үрен ашла јеткилдеп, государствого аш аткарып туратаныс. Оның да кийнинде механизатор болуп узак иштегем. Орто-ортозында койчы, уй кабыраачы, бозу азыраачы да болуп туратам».

Айдын Јаковнанын јуртаган эш-нөкөри Сергей Яковлевич фронтовик, јууда көп катап шыркаладала, јанган. Андый да болзо, албаты-нын хозяйствозын орныктырарында ла ичкери өскүреринде эрчимдү турушкан. Ол јууга јүргени керегинде мынайда куучындайт: «Јуу баштала берерде, мени черүге алгандар. Озо ло баштап мени Калинин городтын јанында турган черүге экелгендер. Фашисттердин черүзин Москванын јанында оодо согор тужындагы јуудан јуулажып баштагам. Мениле кожо бистин областьтан бир кезек улус болгон. Оның кийнинде Сталинград учун јуу согушта туруш-

кам. Бу жууда мен эки катап шыркалаткам, баштапкы шырка жеңил болгон учун оноң ары жуулашкам, экинчи катап шыркалаарда санаамды ычкынып ийгем. Кийинде уксам, медсестра мени сүүртеп ле жүктенип, медсанбатка жетирген эмтир. Госпитальда эмденип алала, Украинаны жайымдаары учун жууда турушкам. Бу жууда шыркаладала, Иркутск городто госпитальда эмденгем. Оның кийинде мени жуулажып болбозың дейле, жандыргандар».

Сергей Яковлевич фронттоң экинчи степенъдү Слава ордендү, «За оборону Сталинграда» ла өскө дө көп медальдарлу жанган. Төрөл колхозына жанып келеле, јозокту ла мергендү иштеген.

В. Шинжина.

1. Ада-Төрөл учун Улу жуу тужында тылдагы улус фронтко канайып болушкан?

2. Айдың Јаковнага нениң учун тракторист болорго келишкен? Ол керегинде куучында не деп айтканын кычыр.

3. Јаңыс ла Айдың Јаковнаның жүрүми андый болгон бо айла јок по? Оны канайда сананып туруң?

4. Сергей Яковлевичтин жуу өйинде жүрүминен сен нени билип алдың?

5. Куучынды нениң учун «Экүлези турушкан»

деп адаган? Олор кайда экүлези турушканын айдып јат?

Сенин коручыларың.

Јалтанбас советский солдаттар јакшынак макта. Көп јылдар мынанг кайра, гражданский јуу болордо, Кызыл Черү Советский ороонды корып алган. Ол акгвардеецтерди јенип чыгала, он төрт орооннын бай капиталисттерининг биске ийген черүлерин төрөл јеринен чыгара сүрген.

1941 јылда биске энг калју ла ийде-күчтү өштү — Германиянын фашисттери јуу-чакту табару эткен. Олордонг калју-казыр өштү качан да болбогон. Улу јуу төрт јылдын туркунына өткөн. Бистинг черү фашисттердинг мактулу черүзин алары јок оодо согуп, бистинг јерибистенг чыгара сүрген, бисле коштой јаткан ороондорго олјочы фашисттерден јайымданарына болушкан.

Је уур-күч ле јаан јеткерлү јуу-тартыштарда јенү биске түрген ле јенгил келбеген. Солдаттардын бир кезиги өштүлерле јерде тартышкан, өскөлөри фашисттерге тенгериде согулта эткен. Талайларда ла сууларда, кайалар ла кырлар ортодо, агаш аразында ла чөлдөрдө өткөн јуу-согуштарда өштүни бистинг черү јенген. Советский черүлер — сенин коручыларың.

Л. Кассиль.

1. Бистин черүниң кандый јенүлерин сен билерин?

2. Гражданский јууда бистин черү кемди јенген? Кычырып, эске алын.

3. Фашисттерле өткөн јуу-чак канайда божоды?

4. Советский Черү бисле коштой јаткан госу-дарстволорго кандый болуш јетирди?

5. Германский фашизм—ол кандый өштү болгон?

6. Куучынды нениң учун «Сениң коручыларың» деп адаган?

Наводчик Налимов.

Шебалинде орто үредүлү школдогы краевед-ческий музейде иштинг ле революционный мак-тын бөлүгинде «Олор Төрөли учун тартышкан» деген стенд көрүмјилү јерде туру. Анда Ада-Төрөл учун Улу јууда турушкандардын фото-јуруктары көргүзилип, өлүмнен коркыбай, кижил-ликтин өштүзин — фашизмди јенер тартыжуда јалтанбазын көргүскен улус керегинде јылу сөстөр бичилген. Ада-Төрөл учун Улу јууда ат-нерезин көргүскендердинг керектери Төрөлине ле албатызына чындык болорынын јозогы болуп јат.

Стендте төжин көп ордендер ле медальдар, Советский Союзтын Геройынын Чолмоны кеер-

кеткен Сергей Венедиктович Налимовтын фото-
журугы аңыланып туру.

Сергей Налимов бойынын күүниле черүге
1941 жылда август айда атанган. Акфиндерле
өткөн жууда турушкан ченемелдүү артиллерист
Бийск городко келерде, оны артиллериянын
наводчиги эткендер.

Налимов жуу-чактын жеңил эмес узун жолын
өткөн, өштүле көп катап өткүрген от-калапту
тартыжулардан жеңүлү чыгып турган.

Ол Москвага жүткип турган өштүлерди оодо
соккон Каширанын, Коломнанын ла Серпухов-
тын жанында өткөн жуу-согуштарда, Курсктагы,
Сталинградтагы калапту тартыжуларда ту-
рушты.

... Экинчи учуралда взодтын командири
штабтан једип келеле, ого мынайда айткан: —
Керектер мындый, Сергей. Јобош аттар тал-
дайла, таң јарыгалакта, табыш јогынаң өштү-
нинг тылына барып, сакыбаган јанынаң согулта
эдер керек.

Атту черүчилерле кожо Налимовтын пуш-
казы өштүнин тылында төрт неделениң турку-
нына жүрген. Олор өштүнин складтарын оодып,
јоголтып ла јолдорын үреп, бир канча јурттар-
ды олјочылардан јайымдап, анда айлу-башту

ээжилер тургускандар. Луучылдар шыраны көп тө көргөн болзо, алган жакаруны бүдүрерге кичеенген.

Днепр суу. Айландыра тымык немедий. Суунын ол жанында төнг жерде фашисттер тынгыдынып алган. Олор бистинг черүчилер Днепрди бачым кечип болбос деген жастыра шүүлтелүү болгон. Онын учун токыналу отурып, каа-жаада пулемёттордон таркырадып турган.

Налимов адышкыр нөкөрлөриле кожо пушказын эки кемеге тургусты. Кечире жерделер салала, снарядтарлу кайырчактар тургускандар. Аттар суунын бу жарадында арткан.

Батареянын улузы жирме ле метрге шыдар жүзүп барарда, фашисттер сезип ийген. Кейде ракеталар жаркындалып, калапту адыш башталды. Фашисттерге сууда не болуп турганын төнг жерден көрөргө лө адарга эптүү болгон.

Je сууны кечеле, жаратка озо чыгып, өштүгө табару эдип тургандарга болуш жетирип, бистинг частьтар ичкери жүткиди. Луу-согуш түнде башталала, түжиле өтти. Сергей Налимов нөкөрлөриле кожо чечен адышла өштүлерге тынг согулта эдип турды. Кере түжине олор бир канча танктарды үрей адып, бир канча дзотторды жоголтып, жүстөр фашисттерди короткон.

Днепр сууны кечип, јаан учурлу плацдармда өштүни оодо согорында ат-нерелү керектер эткени учун СССР-дин Верховный Совединин Президиумынын Указыла Сергей Венедиктович Налимовко Советский Союзтын Геройынын ат-нерези адалган.

Төрөл јерине Сергей Налимов герой болуп јанган. Онын төжин ордендер ле медальдар кееркедет. Ол герой до болзо, алдындагы ла аайынча ончо улустанг аныланбай турды. Улуска туштажып, куучындажарынан чүмеркебейт.

Сергей Налимов колхозчылар ортодо тоом-јылу кижиге болгон. Колхозчылар оны Шебалин райондо «Путь Ленина» колхозтын правлениезинин председателине туткандар. Сукадыгы уян да болзо, Налимов райондо эн јаан колхозтын экономиказын тыгыдары јанынан эрчимдү иштеп баштаган.

Јууда ла иште мактулу керектер эткени учун Сергей Венедиктович Налимов СССР-дин Верховный Совединин депутадина да тудулган.

И. Кочев.

1. Јалтанбас наводчик Налимов кандый јууда, кайда турушкан?

2. Ол Советский Союзтын Геройынын адын канайып алган? Бу үзүкти куучыннан катап кычыр.

3. Төрөл јерине јанып келеле, Налимов кайда иштеген?

4. Бистинг областьта база Ада-Төрөл учун Улу јууда турушкан кандый геройлордын адын билерин? Айдып бер.

Адам јууда өлүп каларда.

Адам јууда өлүп каларда,
Јенүнинг байрамын кунугып уткыгам.
Кезик адалар јанып келерде,
Ырысту балдарга күйүнип ыйлагам.
Оног бери јылдар өткөн,
Өскө үйелер өрө өскөн,
Барган адаларды баргаа баскан,
Јүректе шырканы јүрүм јаскан.
Ондый да болзо Тогус майда
Адамды мен эске аладым.
Акту бойым кунугып турадым.

Б. Суркашев.

ТЕМА ААЙЫНЧА БЕРИЛГЕН ЈАКЫЛТАЛАР ЛА СУРАКТАР.

1. Бистинг советский албаты Јенүнинг күнин качан байрамдап јат? Ол байрамды неге учурлаган?

2. Јуунын јылдарында јангыс ла фронтто болгон јуучылдарга эмес, је тылда иштеген улуска база күч болгоны керегинде кандый куучыннан кычырып алдын? Айдып бер.

Албатынын оос творчествозы

Алтай албатынын кожондоры.

Бийдин суузын жакалай
бийик корым таш бүтти.
Бистин СССР ичинде
биске кару жан келди.
Кадын суузын жакалай
кара корым таш бүтти.
Кайран алтай ичинде
калыкка кару жан келди.

* * *

Ак туманы жайылган
Алтын-Көлдин жаражын!

Албатызын азыраган
оның балыгы татузын!
Туйук кара жыш бүткен
тууларының бийигин.
Турган журтын азыраган
турлу ағы семизин...

Кеп сөстөр лө укаа сөстөр.

Төрөли керегинде.

Өскөн јеринин өлөңги јараш,
баскан јеринин баргаазы јымжак.
Төрөл јердин тобрагы туш јердийинен
артык.

Чыккан јери чын алтындый,
бүткен јери бүдүн алтындый.
Албатының үрени түгенбес,
тазылы үзүлбес.

Иштеңкей ле билгир болоры керегинде.

Иштеңкейди иш те сүүр.
Јаш одын отко күйбес,
јалку кижии иш көдүрбес.
Өмөлү иш өчпөс учурлу.
Јакшы керектер кижинин
тоомјызын көдүрер.

Ар-бүткөн керегинде.

Күски күн күндеп те турза,
күп эдер.
Ласкы күн жаап та турза,
жалт эдер.
Аш жуунадарында бир час оройтызан —
жыл туркунына једижип болбозын.
Чагаан айда чагана тонгор,
кочкор айда кочкорлор сүүнер.
Март суулу, апрель өлөңдү.

Табышкактар.

Инструменттер.

Сула жибейт, камчыла соктырбайт,
кыра сүргенде, јети салда сүүртейт.

Өлөң берзе — жибес ат,
өзөккө түшсе — арыбас ат.

Јагып, жагып јалбагынан јада берди.

Мандайында сөөлдү

баатыр уул.

Темир тумчукту теленит уул.

Тындулар.

Чүмдү куйрукту, кызыл торко јалаалу,
түнде кожондоп өй јарлайт.

Узун мойынду, кызыл табашту,
такымыннанг тиштезе —
кайра көрбөй качарынг.

Кырды өрө мантап чыгат,
кырды төмөн тоголонып түжет.
Кызыл булгайры өдүктү,
тайбанг, тайбанг базытту.

Ар-бүткеннинг кубулары.

Тенгериден түш келди,
тогус өңдү туруп койды.

Табыр-тыбыр табышту,
тайга ажып, једип келт.

Тутса — тудулбас,
көрсө — көрүнбес,
соксо — согулбас
кожончы уул.

Тошто буудай төгүлип калтыр.
Кырдын ары јанынан өрт чыгат.
Түн болзо, көзин јумат,
түш болзо, көзин ачат.

Чөрчөктөр.

Түлкү ле турна.

Түлкү турнала најылажала, турнаны бойы-

нын айлына кычырды: «Айылдазанг, кум, айылдазанг, көөркийим! Мен сени сүреен күндүлеерим!»

Турна кычырту ажанышка келди, түлкү дезде каша кайнадып, тарелкеге сүртеле, турнаны күндүледи: «Ажан, кум, ажан, көөркийим! Бойым кайнаткам».

Турна тумчугыла тарелкеге ток-ток эттирди. Токылдатты-токылдатты — бир де неме ооско кирбеди. Түлкү дезде жалап-жалап ончозын бойы жип салды. Түлкү кашаны жип ийеле, айтты: «Жамандаба, кум, база күндүлеер неме жок».

— Мынызы да учун быйан болзын, кума, эртен меге айылда — деп, турна каруузын берди.

Эртезинде түлкү турнага айылдап келди, турна дезде окрошка белетейле, оны чичке

оосту узун жыракыга урала, күндүлөп айтты: «Ажан, кума, ажан, эркем! База күндүлөөр неме жок».

Түлкү жыракыны эбиреде базып жүрөт: бир жанынан келет, экинчи жанына барат, жыракыны жалап та ийет, жытап та көрөт — бир де неме жип болбойт. Турна десе бойынын узун будына туруп, жыракыдагы окрошканы узун тумчугыла чокып турат: чокып-чокып ончозын жип салды.

«Je, жамандаба, кумам, база күндүлөөр неме жок».

Түлкү айлына аштаган-суузаган жанып келди. Онын кийнинде олардын најылажатаны токтоп калды.

1. Түлкү ле турна бой-бойын канайып күндүлөдилер?

2. Оларды күндүлөшкен деп айдарга жараар ба?

3. Бу чөрчөккө эки журук жура.

Керик бака.

(Алтай албатынын чөрчөги.)

Литкек сары көлдө бир бака журтап жаткан. Бир катап ол бойынын айлынан чыгып, тегерик сары көлдөн ырады. Тебинип-тебинип

жемзеп барды. Тебинип-тебинип жүреле, жанар жолун таппай калды.

Јолдо дезе ого јаан түбек болды — кызыл чымалынын жолуна учурады. Чымалылар: «Макалу жымжак курсак табылды» — дежип, онын үстине сыралыжа берди. Ичи-кардын тиштегилей берди.

— О-ой — деп, бака отурып ыйлады. — А-ай! Слерде бир кичинек уят бар ба, јок по, азып жүрген мени тиштеерге, аштап жүрген менин каным сорорго не болдыгар?

Чымалыларга, чындап та, уятту неме ош-

кош боло берди. Ончозы бакага мўргидилер, мындый сөсти ого айттылар:

— Күндүлү слерди, бака, бистинг айылга кычырып турус, аламыр-чикирле күндүлеерис, ачу аракыданг ичирерис.

Бака жөпкө кире берди. Нени жигенин ол ондобойт. Ажанып турарда кандый куучын болгонын торт ондобойт. Кандый төжөккө жадып уйуктаганын чек билбейт. Аракыны көп ичеле, ажып калган монгыс эмтир.

Эртен тура бир чымалыданг жайнап сурады:

— Баштанг баш болзын, бу тыттынг бажына чыгала, көрзөнг: менинг айлым кажы жанында болгодый.

Чымалы агашка чыгала, айтты:

— Мынаар төмөн күнбадышта көл жалтырайт. Керек болзо, мен слерге чике барар жол көргүзип берейин бе?

— Ой, балам, сен кандый жакшынак! — баканын сүүнгени сүрекей болды. — Баралы, баралы. Мен сени ичинг сыстаганча ла азыраарым.

— Жо-ок — деп, чымалы каруузына айтты, — мен жагыскан күндүледер күүним жок. Слерди кече бис ончобыс азырап, аракылатканыс. Бүгүн күндүлеерге турган болзогор, бисти ончобысты кычыраар. Бис ончобыс жагыс өмөлү

албаты. Тыштанганда да, иштегенде де, жаңыстан болорын билбейтенис.

Анайдарда, бака бастыра чымалыларды бойына кычырды. Ол алдынан, жалбак көк таштый, тебинип-тебинип баратты. Чымалылар дезде онын кийнинен, кара суудый агып, баргылады.

Ол агаштын ортозында канча ла бар чымалылар ончозы баканы ээчий жүрүп ийдилер.

Көлгө жеткилеерде, бака ологго айтты:

— Слер, менин күндүлү айылчыларым, чүрче ле мында сакып алыгар, мен барып, ашкурсакты белетезин, аракы-чегенди ассын деп жакылта берейин — дейле, суу төмөн чоп эде берди. Суудан дезде ак тосток бортылдай берди.

Чымалылар бир күн сакыды, экинчи күн, үчинчи күн база сакыды — је баканын сурузы да јок болды.

Јетинчи күн чымалылардын энези чуулданды.

— Је болгой, баканын курсагын сакып тура-ла, торолоп өлөтөн турус! — деди.

Курын кезе тартып курчанала, эне чымалы айлы јаар басты. Бастыра чымалылар курларын кезе тартып курчанала, энезинин кийнинен јандылар.

Онон бери чымалылар ол кезе тартып курчанган курларын чечпеген, бүгүнге јетире жүрүлөр. Олор эмдиге јетире тойо ажангалак деп айдыжат.

1. Бу чөрчөккө кандый јуруктар јураарга јараар!
2. Неден улам чымалылар ойто аштап-суузап јандылар?
3. Чөрчөкти бөлүктерге бөлип, ологго бажалык бер.
4. Чөрчөкти куучындап бер.

Чай ла сымда.

(Алтай чөрчөк.)

Куштардын кааны Кан-Кереде кара-чоокыр атка минген, тайгазына јортуп, аң-куштарын

көрөргө корым ташты аралап, беле-баланды жакалай баратса, кенетийин баргаадан сымда калырт эдип учуп чыкты. Кааннын ады үркийле, ээзин јерге меч этире чачты. Кааннын көкси ташка тийерде, ол тала берди. Бир канча онтоп јатты, кыймыктанып та болбос, сөс тө айдып болбос. Јарым түш кире јадала, көзи јарып, билинип келеле, адына минип, бойынын јалчыларына барып јакарды:

— Сымданы меге тургуза ла тирүге тудуп экелгер.

Айдарга да, угарга да јеткелекте, јалчылары сымданы тудуп экелдилер. Сымда каактаза да болбос, ыйлаза да болбос — каан јунгын јулуп, согуп, кыйнай берди. Сымданы каан торт өлтүрерге једип барадарда, сымда онын колынан канайып та айрылып, учуп чыкты.

Бир беленин бажына отурала, ыйлап отурза, чай учуп келди.

— Не ыйлап турун, сымда? — деп, чай сурады. Сымда чайды көрөлө, онон тын ыйлап айтты.

— Јаныма каан једип келгенин көрбөй калгам. Чочыган бойынча кенейте калырт этире учарымда, ат чочыган, каан аттан јыгылала, ташка јандай түшкен. Алтын тоны бош үрелген, онын учун менин јунгымды јулуп, јүрегим-

ди былчып, бойымды коркышту кыйнаган. Алдында јаан бойымды кичинек болзын деп, кармап салган. Онын учун ыйлап отурум — деп, сымда айтты.

Чай сымдага коштой отуруп, сымданын шыразын угала, база ыйлады: — Кан-Кереде менин жаныма жортып келзе, чочыган бойынча учуп чыксам, мени база сени чилеп кыйнаар, кыстаар туру не.

Онойдо сымдала экү көс кызарганча ла ыйладылар.

Бу өйдө Кан-Кереде база ла чоокыр адына минип алган, олардын отурган жерине жууктап келзе, ый эмес ый, сыгыт эмес сыгыт угулды. Ол чай ла сымда ыйлажып турганын көрүп ийеле, айтты:

— Је, чай, ыйлаар күүндү болзонг, сымдала экү эр-јагына ыйлап-сыктап жүр, сенин де көзинг оног улам кызыл болзын — деди.

Оног ло бери чай ла сымданын көстөри кызыл болуп калган дежет.

1. Сымданы Кан-Кереде ненин учун согуп, кыйнаган? Бу строчкаларды чөрчөктөн табала, кычырып бер.

2. Чай сымдала кожо ненин учун ыйлады?

3. Сымда ла чайдынг көстөри ненинг учун кызыл болуп калган?

Öскүс-Уул ла Эмей-Ару.

(Алтай чөрчөк.)

Арчын жытту Алтайда өлө-чоокыр атту Öскүс-Уул деп кижиге журтаган. Ол андап-куштап азыранып жаткан.

Бир катап андап жүрөле көрзө, кыймырашкан албатылуу жараш өргөө турат. Акыр мыны барып көрзө кайдар деп, Öскүс-Уул сананды. Једип келер болзо, Ак-Байдын јери болтыр, онын Эмей-Ару деп кызынын тойына јуулган улус сүрекей көп эmdir. Öскүс-Уул көрүп турза, Эмей-Ару жараш кыс эmdir, оны кудалап турган уулдар база көп болтыр. Ол кыска Öскүс-Уулдын сагыжы јетти.

Ак-Бай канча кире айбы айбылаза, кудалап турган бай уулдардын бирүзи де бүдүрип болбос эmdir. Öскүс-Уул Ак-Байга айтты:

— Слер кандый ла айбы айбылазаар, мен ончозын бүдүрип берзем, меге кызыгарды эш эдип беререеер бе?

Оны Эмей-Ару угуп, сүрекей јилбиркеди, ненинг учун дезе Öскүс-Уул сүрекей жараш та,

сагышту да, бүдүми онын баатыр кеберлү болгон. Кыстын адазы Өскүс-Уулдан сурады:

— Мал болзо, киштежип таныжар, кижиге болзо, куучындажып таныжар, сенин адын кем, жаткан жерин кайда?

Өскүс-Уул айтты:

— Жаткан жерим арчын жытту Алтай, адым менин Өскүс-Уул, азыраган адам жок, эмискен энем жок, алган эжим жок.

Ак-Бай оны угала, мынайда айтты:

— Сеге канча жүзүн жакылталар берерим, оны бүдүрзөң, ол тужында мен кызымды сеге берерге жөпсинерим. Баштапкы айбы мындый: мынанг озо жети башту Желбеген мененг эки күлөр жыракы алган, оны барып экел.

Барбайын дезде, Ак-Бай бажын үскедий, барайын дезде, Желбеген оны жип салгадый. Же не болзо, ол болзын дейле, адын ээртеп алала, жүре берди. Бийик туулар ажат, жаан суулар кечет. Анайып барып жатса, бир чадыр айыл көрүнди. Ого кирип келзе, бир карган эмеген отурат. Өскүс-Уулдан ол сурады:

— Ады-жолунг кем болор, амадуунг сенин кандый болор?

— Адым менин Өскүс-Уул болор, амадуум менин мындый: жети башту Желбегенде Ак-

Байдын эки күлөр жыракызы бар, оны барып экелзин деп, Ак-Бай айбылаган эди.

Оны угала, карган эмеген айтты:

— Э-э калак, балам, өлбөгөн бойың өлөтөн турун, барбаган бойың баратан турун. Јети башту Јелбеген калык-јонның канын ичкен эди. Ондо сүреен калапту Каралдай ла Саралдай деп эки уул бар. Олор сени базып салар. Је канайдар база, сеге болужым јетирейин.

Ол Өскүс-Уулга эки отык, бир күлөр тайак береле, оноң ары айтты:

—Тайакты «тап» дезенг, јаан сууларды кечеринг, бийик тууларды ажарың. Эки отыкты чагыштырып ийзенг, јети түңгей темир кезерлер кенетийин алдынга тура түжер, «нени эделик» деп сененгу сураар. Ол тужында олорго јакару берзенг, олор бүдүрип турар.

Өскүс-Уул сүүне берди, эки отыкты ла күлөр тайакты алала, оноң ары јүре берди. Барып јатса, таш өргөө көрүнди, эжигиндеги таш чакыда көк бука турат. Өскүс-Уул једип келеле, таш чакыга адын буулап ийди, өргөө-нинг таш эжигин ача соголо, кире берди. Көрүп турар болзо, јети башту Јелбегеннинг јурты болтыр. Јелбеген сурады:

— Адың сениң кем болор, амадууң сениң

не болор, кайдаар барып јаткан кижн болорын?

Öскүс-Уул ады-јолын, келген амадузын айдып берерде, Јелбеген ай малтазын ала койды, Öскүс-Уулды чабарга өрө турды. Öскүс-Уул эки отыкты чагыштырып ийерде, јети түнгей темир кезерлер туруп чыкты. «Нени эдели, Öскүс-Уул?» — деп сурап турды. Öскүс-Уул ологго айтты:

— Јелбегенди эмегениле кожо өлтүрип салыгар.

Јети темир кезерлер јети башту Јелбегенди эмегениле кожо јыга соктылар, онон бойлоры јоголо бердилер.

Öскүс-Уул эки түнгей јыракыны алып, адына коштоп алды, онон ары јүре берди. Кенетийин кийни јанынанг ачу-корон кыйгы угулды:

— Адам ла энемди ненинг учун өлтүрдин! Эки јыракыны таштабас болзонг, мойнынгды сенин кезерим, канынгды сенинг ичерим!

Анча-мынча болголокто, јети башту Јелбегеннин Каралдай уулы једип келди, ай малтазын көдүрип, Öскүс-Уулды чабарга турды. Öскүс-Уул эки отыгын чагыштырып ийерде, јети түнгей темир кезерлер чыга кондылар. «Нени јакара-рын, Öскүс-Уул?» — деп сурадылар. Öскүс-Уул ологго айтты:

— Јети башту Јелбегеннинг Каралдай деп уулын өлтүригер!

Јети түнгей темир кезерлер Каралдайды јети башка үзе тартылар, кара канын төгүп ийдилер, бойлоры јоголо бердилер.

Анча-мынча барып јатса, база ла ачу-корон кыйгы угулды, Өскүс-Уул кайа көрзө, јети башту Јелбегеннинг Саралдай деп уулы келип јаткан эмтир.

— Адам ла энемди, Каралдай акамды акту јерге ненинг учун өлтүрдинг, Өскүс-Уул? Эки түнгей күлер јыракыны ненинг учун апарып јадын? Бажынг кезип, будынга саларым, будынг кезип, бажынга саларым! — деп, ол кыйгырат, сары коронло кузуп турат, јердинг үсти күйүп чыгат, Өскүс-Уулды көрнөө от алат. Өскүс-Уул күлер тайагын алала, «тап» деп айдарда, бойы билбес јанынанг јаан суулар кече берди, бийик туулар ажа берди. Ак-Байдын айлына једип, онынг алдына јыракыны тургусты. Ак-Бай оны көрөлө, аланг кайкап, байла, бу тегин кижиге эмес деп сананат. Је андый да болзо, Өскүс-Уул өлүп калзын деп, оны база ла айбыга ийип, айтты:

— Је, Өскүс-Уул, сен баштапкы айбымды бүдүрдинг. Эмди кара тайга колтыгында өгүс

кара айу бар, сен оны тирүге барып экел, мен оны эжигиме ийт эдип тудатам.

Öскүс-Уул адына минип алала, айбы бүдүрерге жүре берди.

Барып јатса, кара агашка бүркеткен кара тайга турат, онын јанында бир өгүс кара айу жүрет. Öскүс-Уул ого удур јортуп келерде, айу ары болуп мантады. Öскүс-Уул кара кыл армакчызын канјаазынанг чече сокты, айуны чалмадап алды, је кайра тартса, чагы јетпес болды. Эки отыгын алала, чагыштырып ийерде, јети түнгей темир кезерлер алдына тура түшти, «Нени јакараарынг, Öскүс-Уул?»—деп сурагылап турды.

— Кара кыл армакчыны кайра тартыгар, кара өгүс айуны апарарга меге болужыгар—деп, Öскүс-Уул айтты. Јети түнгей темир кезерлер кара кыл армакчыны кайра тартарда, кара агаш јыгылып, кара таштар оодылып турды. Канча кире тартышканын, канча өй өткөнин Öскүс-Уул билбей турат. Је учы-учында кара өгүс айу чагы чыгып, јобожыйла, айтты:

— Је, Öскүс-Уул, мени апаратан јеринге апар, мен мойношпойын, оног арызын бойым билерим.

Өскүс-Уул өгүс кара айуны јединип экелеле, Ак-Байдын эжигине буулап салды. Оны көрөлө, Ак-Бай сүрекей тыг коркыды, айдар сөзин таппады. Өгүс кара айу айтты:

— Сен мени алдырткан деерде, келдим. Не керек болды? Айыл-јуртыг эжигине азыранты ийт эдерге кычырдыг ба айла айылчыга бодоп кычырдыг ба?

Ак-Бай аргазы јокто Өскүс-Уулга айтты:

— Калак-кокый, Өскүс-Уул, өгүс кара айуны түрген агыт, кара тайгазына ары барзын.

Өскүс-Уул айуны агыдып ийерде, ол калып барып, Ак-Байдын он колын үзе тартала, кара тайга јерине јүре берди. Ак-Байдын кыйгызына албатызы јуулышты, канча түнгей кезерлери, атту-чуулу алыптары нени эдерин билбей турды.

Ак-Бай ачынып, Өскүс-Уулдан өчин алатан эп-сүмени бедреп турат. Акыр, мен оны јердин арсланына ијетем. Ого барган баатырлардан бирүзи де ойто келбеген эди. Онын бажы анда базылар болбой деп сананала, Ак-Бай Өскүс-Уулды алдыртала, айтты:

— Је, Өскүс-Уул, сениг чагыг-күчинг көрөйин, санаа-сагыжыг билейин. Сен барып јердин арсланын меге тирүге тудуп экел, мен оны каруулчык эдетем.

Өскүс-Уул укканча да болбоды, жүре берди. Канча кирези ой өткөнин, канча тайга ашканын Өскүс-Уул билбей турат. Бир ле көрүп турза, жаан жалбак таштын үстинде бир арслан уйуктап жат. Алтан кулаш армакчызын алып, Өскүс-Уул чалмадаар болзо, арслан кыймыктанбас болды, ары-бери тартар болзо, ол турбас болды. Бу өгүс кара айудан сүрекей күчтү болгонун Өскүс-Уул билип алды. Эки отыгын чагыштырып ийерде, жети түнгей темир кезерлер жерге лей тура түштилер. «Кандый жакару болор, Өскүс-Уул?» — деп сурадылар. Өскүс-Уул олорго айдат:

— Алтан кулаш армакчыла арсланды чалмадап алгам, же Ак-Байдын айлына оны тирүге жетирерге чагым жетпей туру, меге болужып беригер.

Жети түнгей темир кезерлер арсланды таштан түжүрө тарттылар, анча-мынча согушкылап, жаба бастылар. Арсланнын күчи чыга берерде, Өскүс-Уул оны жединип алып, Ак-Байдын чакызына экелип, буулап салды. Оны көргөн бойынча, Ак-Бай отура түшти. Арслан ого мынайда айтты:

— Өчөбөсти өчөгөн турун, өлүмди менен

аларын, базынбасты базынган учун бажынды мен үзерим!

Ак-Бай Өскүс-Уулга айтты:

— Калак-кокый, Өскүс-Уул, капшай оны божот, албатым оноң коркып јат, малым оноң үрkip јат.

Өскүс-Уул арсланды божодып ийерде, ол Ак-Байды өлтүре тутты, абакайын оның јара тартты, оноң бойы јүре берди.

Өскүс-Уул байдың ар-јөөжөзин јокту улуска үлеп береле, Эмей-Ару эмегениле эптү-јөптү јуртай берген.

1. Ак-Бай кара сагышту болгоны кайдан билдирет?

2. Өскүс-Уул Ак-Байдың баштапкы јакылтазын бүдүрип болбозын билип тура барганы, оның кандый болгонын керелейт?

3. Өскүс-Уулга кем болужын јетирди?

4. Өскүс-Уул Ак-Байдың кандый айбыларын бүдүрди?

5. Бу чөрчөк не керегинде? Мында кижининг кандый кылык-јанын јаратпай турганын көргүскен?

6. Чөрчөктинг анчада ла јараган јерин такып кычыр.

Алтай писательдер

Шулмузак.

КИЧИНЕК БИЛЕДЕ.

Карасууны жакалай өскөн чибилердин ортозында кара куйрукту карган эне тийинг жайлап турган. Онын калганчы чыккан балдары жүк ле үчү болгон...

Jaан чибидеги уйдада жаткан үч тийингештин бирүзи сүрекей чыйрак, экинчизи јобош, үчинчизи та ненинг де учун кыскачак куйрукту болуп бүткен. Анайдарда, энези баштапкызын Шулмузак, экинчизин Јобожок, үчинчизин куйругы чолтык учун Чолтыгаш деп адады.

Эн баштап үч карындаштын тонычактары бир түнгей өндү—кара-күренг болгон. Је күскиде олор эки башка өндү боло берди. Јобожок ло чолтык куйрукту Чолтыгаш энезине түнгей — бастыра бойлоры каралтым-боро, кулактары ла куйруктары кара болды. Је Шулмузактын тонычагы көксимек-боро, кулактары күренсары, куйругы от-јалбыштый кызыл. Ол сүрекей жараш ла ончозынанг чыйрак тийинг болды...

ЭЗЕН БОЛЗЫН, ЭНЕ!

Үч карындаш јаанаган соңында энезиниң уйазын таштайла, алдынан бойларына үч башка жерде уйа эткилеп алган: Јобожок ло Чолтыгаш койу будактарлу чибилерде, Шулмузак дезе бийик төңөштин көңдөйинде.

Бир катап Јобожок ло Чолтыгаш јемзенип жүреле, көңдөй төңөштин јанына токтой түштилер. Шулмузак ол төңөштин бажында отурган.

— Јараш бойың бу мындый төңөштин ичинде јадарынан канайып јескинбей туруң? —

деп, Чолтыгаш чаал чибичектинг ээлгир будагында отурып сурады.

— Бүдүжи жаман да болзо, сүрекей эптү — дейле, Шулмузак төнгөштинг ичине кире конды. Онон кирген үйдинен бажын чыгарала, айтты: «Мен уйамда отурайын. Сен дезе барынтычы киш болуп, мени тудуп көр».

Чолтыгаш Шулмузакты төнгөштинг ичинен таппай, ойто чыгып келди. Көрзө, Шулмузак бир жоон сынык будактынг учында каткырып отуры:

— Је кандый эмтир?

— Кайдан чыгып келдинг? — деп, Чолтыгаш алан кайкап сурады.

— А бу ла менин отурган будактынг ичиле өттим.

Чолтыгаш будактынг учына келип, ичин карап көрди: көңдөйи сүрекей тапчы, киштен болгой кушкулу да өдүп болбос.

Шулмузак айтты:

— Эмди Јобожокло экү барынтычы куштар болуп, бу коштой турган агаштынг бажынан мени карап көрөөр. Мен уяма кирбей, тыш жанында болорым.

Чолтыгаш ла Јобожок сүмелү Шулмузакты минут кирези өйгө көрүп таппаган. Је көксимек-боро тонычакту Шулмузак кайдаар да барбай,

төңөштин чөбрөзи жок, буурайа берген жерине жапшынып алган, от-жалбыштый куйругы дезе — кызыл-күрен чөбрөдө...

Эки карындажы отуларда, Шулмузак айтты:

— Бу мындый эп-сүмелерге бисти карган энебис үрөткенин канайып ундыдаар?..

И. Кочеевтин бичигени аайынча .

1. Карган эне тийин балдарына ненин учун андый ат адаган эмтир? Жартап бер.

2. Шулмузак ненин учун бойынын уйазын бийик төңөштин көңдөйине эткен?

3. Шулмузак сүмелү болгонын кайдан билип алдын? Куучындап бер.

Балдардын маңырлап жүргени.

Карабаш ла Койло карантыларды кууп жас башталардан ла бери маңырлагандар. Кеден

торбычкаларына толтыра-толтыра жууп алган мангырын жүк арайдан ла экелетен. Энези ол мангырга бир эмеш кулур кожуп, ботко кайнадып бергенде, уулчактарга оноң амтанду курсак жер үстинде кайда да жок деп билдиретен.

Бүгүн уулчактар таарларын жүктенгилеп алала, Кыргыз-Кобы деп кыр жаар база мангырлап брааттылар. Күн изип, аштай берген уулчактардын күчин там ла уйдадып, колыбудын мылырадып турат.

Койло аштай бергенинен ле арыганынан түрген базып болбой, орык жолдын кырына жаантайын отура түжет. Ол, торт ло жаан кижичилеп, эбире ајыктанып, јерге түкүрип, оноң айдат:

— Курсак ичпеген кижиге базарга да күч неме эмтир...

— Алдырбас, Койло, удабас ла мангырга једе берерис — деп, Карабаш оны мекелеп, колынан тудала, ойто ло тургуза тартып турат. Аказы јөмөп тө турарда, Койлонын тизелери тырлажып, оны јерден жүк ле арайдан көдүрет...

Удабай мангырлу таш көрүнип келди. Деремненин бастыра ла балдары анда, койлор чылап, үүрлежип алала, мангыр јулуп жүрдилер.

Уулчактар мангырды јолдын кыйузынан ла јулуп баштадылар. Баштап јулуп алган мангырларын таарларына салбай, бойлоры јидилер. Койло тойып аларда, санаазы јарып, куучыны да көптөй берди:

— Канчаны тойдырган, кайран мангыр! — деп, ол, јаан кижичилеп, эрмектенип, бир мангырды таарына салып, экүзин кајырада чайнап эрмектенет...

Чокол Пайскан аказыла кожо база эки таар јулуп алгылаган эмтир. Пайскан аайы-бажы јок мангыр јип алган болбой кайтсын, базып болбой, торт ло ыкчап клеетти. Аказы онын арказында таарды түзедип берерге токтой түжерде, чокол Пайскан јолдын ортозына отура берди. Онын оозынан јап-јажыл көбүк ажып турды. Ол кенетийин курулып, тастайып калган ичин јаба тудала, бастыра бойы толголып, кырларды торгылта өксөп-өксөп огыра берди.

— Канайда бердин, Пайскан? — деп, аказы нени де ондоп болбой, эбире турган уулдарга суракту көрди.

— Байла, ач өзөккө аайы-бажы јок мангыр јип ийген болор... — арткандары аланзыган кеберлү унчугышты.

Эки уул Пайсканды эки санынан туткулайла, оны жүзүн-базын бүктегилеп, тоолоткылап, тастайа көөп калган ичин тизелериле ныкыгылап та турза, чокол Пайскан ондолбос болды...

Балдардын кемизи де ого суу экелип ичирди. Учы-учында торт ло арга жок боло берерде, аказы мангырларын жерге төгүп, карындажын жүктенип алала, кырды төмөн барган жолло жүре берди.

Олорды ээчий аяктагылап, арткан балдар нени де айтпай, жаңыс жерге узак туруп калдылар. Пайсканнын калак-сыгыды эбире тууларга торгылып, бир эмештен там ла араайлап, там ла араайлап, учында жылыып калды.

Карабаш ла Койло таарларын удабай ла толтырып, жанып брааткан балдардан артпай, олорло кожо барарга мендедилер.

Л. Кокышевтин бичигени аайынча.

1. Балдардын мангырлап жүргени, кандый өй болгон? Бу өй үүр-күч болгоны кайдан билдирет?

2. Карабаш кандый бала болгонын билип алдыг?

Јас.

Јенил чыкту булуттар бӱгӱн
јер ӱстиле салкынга айдадат.
Сооктор сууга кайылып, чогул,
тоштон тудунып, божотпой
чырмайт...

Туштаган ла немени
тудала, толгоп,
туулардан кӱркӱреп,
суулар чыккылайт...

Л. Кокышев.

Бажалыктар

Советский Социалистический Республикалардын Союзынын гимни	2
---	---

Бистин Төрөлис

Төрөл керегинде кожонг	4
Кызыл мааны керегинде	5
Советский герб	5
Москва	8
Орооннын жылдыс календари	9
Бу менин Алтайым	11
Кайкамчылу немелер керегинде	12
П. В. Кучияктын жүрүминенг	13
СССР-динг Конституциязынын кўни	15

Кўс

Кызыл площадьта кўс	18
Кўс	19
Кўс («Арана» деп повестьтенг алган үзүк)	20
Чөлдинг кереби	23
Кўски салкын	24
Куран ай	25
Картошко керегинде кожонг	26
Колхозчылар	28
Кеткин куштар	28

Октябраттардын жүрүмиле жүрери

Октябраттар	31
Звездочка	31
«Мен сеге болужайын!»	33
Ээзи жок чечектер	35

Агаштар өскүрери	37
Жааназы ла кызынын балазы	37
Болушчы	39
Мактанчык	40
Уйат	41

7 ноябрь — советский албатынын байрамы

Ырысту салым	45
Октябрьдын шылтузында	46
Лениннин чындыгы	47
Смольныйда	50
Совет жан керегинде алтай кожон	55

Бистин нөкөрлөрис — тындулар керегинде

Пыйма өдүктү куш	57
Тырмак ла Борсык	64
Женү	69
Кулун	74
Бијечи турналар	74
Чымалылар	78
Картаев Мызайдын ийттери	82

Кыш

Кыш түжет	85
Агаш аразында кыш	86
Жараш чиби	88
Канатту најылар	88
Бала тужым	92
Жылдык өбөгөннин ус балдары	93

Иш — кижинин сүүнчизи

Кожон	97
Ленин канайда үренген	99

Субботник	102
Элбек јалагда	108
Кижн сүмелү	109
Ырыс эрчимдү иште	114
Бойнын колдорыла	116
Јамачы	117
Болушчы	120
Кара калаш	123

Бистинг төрөл Советский черүбис

Советский Черү	126
Февраль	128
Походко	128
Солдат сергелен	131
Санитар	132
Чактын-чакка ундыба	133
Темирлерим жылыжат	134

8 Март — үй улустын телекейлик күни

Эне	139
Энем — летчик	140
Эрке балам, уйуктазан	142
Морковьту грядка	142
Учуктын учында	144
Энези	148

Јас

Јаскары	155
Јас	156
Сад өскүречи ле онын уулдары	157
Кушкаштардын туралары	158

Јастың темдеги	159
Јаланда	160
Айу ла көрүк	161

Кайда ла, кандый ла керекте Ленинниң ады
бисле кожо

Ленин	164
Ленин бистинг класста	165
...Кандый ла керекте	167
Ильичтинг кичү тужындагы ла школдогы јылдары	167
Пыйма	172
Школдо	174
Ленинниң ордени	179
Ленин јүреги	180

Амыр-энчүниң ле иштинг байрамы

Москва май айда	183
Керептеги байрам	184
Бүгүн май	186
1905 јылдагы Баштапкы май	188
Бисте јангыс телекей	194

Јенүниң күни

Экүлези турушкан	196
Сениң коручыларынг	199
Наводчик Налимов	200
Адам јууда өлүп каларда	204

Албатынынг оос творчествозы

Алтай албатынынг кожондоры	205
Кеп сөстөр лө укаа сөстөр	206
Табышкактар	208

Түлкү ле турна	209
Керик бака	211
Чай ла сымда	215
Өскүс-Уул ла Эмей-Ару	218

Алтай писательдер

И. Кочеев. Шулмузак	227
Л. Кокышев. Балдардын маңырлап жүргени	230
Жас	234

Барантаева Мария Алексеевна

Книга для чтения **для 2 класса**

Художники Козловцев А. И., Козловцева С. Г.

Редактор Р. А. Лыкова. Художественный редактор В. И. Ортоңулова. Технический редактор Е. К. Манышева. Корректор Л. А. Патагашева.

Слано в набор 17. 11. 86. Подписано к печати 25. 03. 87. Формат 70X90 1/16. Гарнитура журнальная рубленая. Печать офсетная. Усл. п. л. 17,55. Уч.-изд. л. 8,27. Бумага офсетная № 1. Тираж 2000 экз. Заказ 1161
Цена 20 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства 659700, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36.

Производственное объединение «Полиграфист» управления издательств, полиграфии и книжной торговли крайисполкома 656023, г. Барнаул, ул. Г. Титова, 3.

4306020300—030
Б М138(03)87 — 82—87

20 акча